

mütefekkir

Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi

cilt / volume: 7 • sayı / issue: 14 • aralık / december 2020 • 391-420
ISSN: 2148-5631 • e-ISSN: 2148-8134 • DOI: 10.30523/mutefekkir.848009

İBNÜ'L-HÜMÂM'A GÖRE İNSAN HÜRRİYETİ MESELESİ

According to Ibn Al-Humam The Question of Human Issue

Halil ÖZTÜRK

Dr. Öğr. Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü Kalam ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Yozgat, Türkiye
Assist. Prof., Yozgat Bozok University Faculty of Theology Department of Basic Islamic Sciences Department of Kalam and History of Islamic Sects, Yozgat, Turkey
halil.ozturk@yobu.edu.tr | <https://orcid.org/0000-0001-8356-6357>

📄 Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Received: 02.07.2020
Kabul Tarihi / Accepted: 19.09.2020
Yayın Tarihi / Published: 31.12.2020

” Atıf / Cite as: Öztürk, Halil. “İbnü'l-Hümâm'a Göre İnsan Hürriyeti Meselesi”. *Mütefekkir* 7/14 (2020), 391-420. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.848009>

© Telif / Copyright: Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Education, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

🔍 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

İBNÜ'L-HÜMÂM'A GÖRE İNSAN HÜRRİYETİ MESELESİ

Öz

İnsanın fiillerini meydana getirirken özgür olup olmadığı başka bir anlatımla kader meselesi İslam toplumunu ilk dönemlerden itibaren meşgul eden önemli problemlerden birisidir. Muteahhirin dönem Mâtürîdî kelâm okulunun önemli temsilcilerinden birisi olan İbnü'l-Hümâm da bu meseleyi kelâm alanında meydana getirdiği ve adını *el-Müsâyere fi'l-akâidi'l-münciye fi'l-âhire* koyduğu eserinde ele almıştır. Müellif bu eserinde adından da anlaşılacağı gibi Müslümanları âhirette kurtuluşa götürecektir sahih inanç esaslarını ortaya koymuştur. Bu esasların başında sağlam bir Allah inancı gelmektedir. Sahih ve sağlam bir Allah inancı da O'nun isim, sıfat ve fiillerini bilmekten geçer. Özellikle mutlak ilim, irade ve kudret sahibi bir yüce varlık karşısında dünyada imtihana tabi tutulan insanın konumunu ve fiillerindeki rolünü tespit edebilmek de yüce yaratıcıyı bilmede katkı sağlayacaktır. Bu çalışmada İbnü'l-Hümâm'ın insanın eylemlerini yerine getirirken özgür olup olmadığı hakkındaki görüşleri irade, kudret, fiil, kesb, kaza ve kader gibi kavramlardan yola çıkılarak ortaya konulacaktır. Mensubu olduğu Mâtürîdî mezhebiyle benzer ve farklılıkları tespit edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Mâtürîdiyye, İbnü'l-Hümâm, İnsan, Hürriyet.

According to Ibn Al-Humam The Question of Human Issue

Abstract

Whether man is free in making his actions, in other words the matter of fate, is one of the important problems that have occupied the Islamic Society since the first periods. Ibn Al-Humam, one of the important representatives of the maturidi Kalam School in Mutaakhirin period, dealt with this issue in his work, which he produced in the field of kalam and named al-Musâyere fi'l-akâidi'l-münciye fi'l-âhire. The author in this work, as the name suggests, has manifested the true principles of belief that will lead Muslims to salvation in the hereafter. The most important of these principles is a firm belief in Allah. A true and firm belief in Allah is based on knowing his names, attributes and actions. In particular, it will contribute to knowing the supreme creator in determining the position and role of the human being who is subjected to testing in the world in the face of Allah almighty with absolute knowledge, will and power. In this study, Ibn al-Humâm's views about whether or not human beings are free while performing their actions will be put forward on the basis of concepts such as will, power, achievement, incident, and destiny. Similarities and differences with the Maturidiyyah sect which he belongs to will be determined.

Keywords: Kalam, Maturidiyyah, Ibn Al-Humam, Human, Freedom.

GİRİŞ

İnsanın özgürlüğü sorunu insan var olduğundan itibaren tartışılan, günümüzde de tartışılmaya devam eden önemli meselelerden birisidir. Bireyin yaratıcı karşısındaki durumu, yaratıcının iradesi ve kudretiyle insanın eylemleri arasındaki ilişkisinin boyutu, bireyin kendi fiilleri ile arasında ne tür bir bağın olduğu tarzındaki soruların özünü insanın eylemlerinde özgür olup olmadığı ve bu ilişkinin nasıl izah edilmesinin gerekliliği oluşturmaktadır.

İslâm inancına göre Allah, gökleri ve yeri,¹ güneşi, ayı, gündüzü ve geceyi,² dağları ve nehirleri³ ve her çeşit canlıyı⁴ meydana getirendir. İnsan da bu canlılar içerisinde kendisine yaratana karşı sorumluluk yüklenen yegâne varlıktır.⁵

Varlık sahnesinde yaratıcısına karşı sorumlu tutulan insan, eylemlerini meydana getirirken güç sahibi midir, güç sahibi ise fiillerini yaparken yaratıcıdan tamamen bağımsız mı hareket etmekte ya da yaratıcının karşısında gücünün hiçbir etkisi olmayıp her şeyi Allah'ın iradesi ve yaratmasına bağlı olarak yapmakta mıdır? Her şeyin önceden bir kader tarafından belirlendiği bir dünya ne kadar iyi olabilir, böyle bir dünyada yaratılan ve hayata dair her şeyi yüce bir varlık tarafından belirlenen insanın övülmeye veya yerilmeye muhatap olmasının anlamı nedir, gibi sorular ilk dönemlerde Müslümanlarca da tartışılmış, günümüzde de tartışılmaya devam etmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de Allah kendisini mutlak irade, kudret sahibi ve her dilediğini yapan olarak tanıtmaktadır. Öyle ki "*Allah dilediğini yapar*"⁶ ve "*Allah her şeye kadirdir*"⁷ ifadesi sıkça kullanılmaktadır. Bir yandan irade etme ve yaratma hususunda Allah'ın mutlak gücüne sıklıkla vurgu yapan Kur'ân, diğer yandan da insanın irade ve eylemlerinden bahsetmektedir. Kur'ân'ın bazı âyetleri insanın fiillerinde herhangi bir irade ve yetkisinin olmadığını yani eylemlerinde mecbur olduğunu belirtmektedir. Bu tür âyetlerde "*Şüphesiz ki Allah, dilediğine doğru yolu gösterir*";⁸ "*(Habibim!) Onları hidayete erdirmek senin üzerine borç değil. Ancak Allah hidayeti kime dilerse ona verir*";⁹ "*Allah kimi doğru yola iletmek isterse onun kalbini İslam'a açar, kimi de saptırmak isterse onun göğsünü sanki o göğse çıkıyormuş gibi daraltır. Allah inanmayanların üzerine işte böyle pislik atar.*"¹⁰ şeklinde ifade edilerek insanın hiçbir eyleme güç yetiremediği, mecbur bir varlık olduğu belirtilirken bazı âyetlerde ise insanın irade ve fiillerinde hür olduğu, eylemlerini müstakil iradesi ve gücüyle yaptığı belirtilerek hiçbir cebrin/zorlamanın olmadığı dile getirilmektedir. Şöyle ki "*Hayır olarak ne yaparsanız şüphesiz Allah onu bilir*";¹¹ "*Kim*

¹ İbrâhîm 14/19.

² Fussilet 41/37.

³ er-Ra'd 13/3.

⁴ en-Nûr 24/45.

⁵ ez-Zâriyât 51/56; el-Mülk 67/2.

⁶ el-Bakara 2/253; Hûd 11/107; el-Hac 22/14; el-Burûc 85/16.

⁷ el-Mâide 5/120.

⁸ el-Bakara 2/213.

⁹ el-Bakara 2/272. İnsanın fiillerinde mecbur olduğunu anlatan başka âyetlerle ilgili bk. el-En'âm 6/39; er-Ra'd 13/33; en-Nahl 16/93; el-Hac 22/16; en-Nûr 24/46; es-Secde 32/13; eş-Şûrâ 42/44.

¹⁰ el-En'âm 6/125.

¹¹ el-Bakara 2/215.

imanını küfür ile değiştirirse dümdüz yolu sapıtmış olur”,¹² “Gerçek şu ki, biz ona (doğru) yolu gösterdik. İster şükredici olsun isterse kâfir.”¹³ Biçimindeki ifadeler, eylemlerinde tamamen özgür bir insan modeli ortaya koymaktadır.

Bir kısım âyetlerde de insanın hem cebir altında hem de özgür olduğu vurgusu birlikte yapılmaktadır. Allah bu hususta şöyle buyurmaktadır: “Allah dileseydi sizi (hepinizi) tek bir ümmet yapardı. Fakat O, kimi dilerse onu sapıklıkta bırakır, kimi de dilerse onu hidayete erdirir. Yaptığınız işlerden elbette sorumlu olacaksınız.”¹⁴ âyetteki ‘kimi dilerse onu sapıklıkta bırakır, kimi de dilerse onu hidayete erdirir’ kısmı insanın zorlama altında fiillerini mecburen yaptığını söylerken, ‘yaptığınız işlerden elbette sorumlu olacaksınız’ kısmı ise insanın sorumluluğu ve hür iradesiyle yaptığı eylemlerinin olduğunu göstermektedir. Bu durumda insan sorumlu ise fiillerini yapabileceği bir irade ve güce de sahip demektir.¹⁵

Âyetlerde olduğu gibi hadislerde de insanın özgürlüğü meselesinde hem cebri hem de mutlak özgürlüğü savunanları destekler mahiyette bilgiler bulunmaktadır. “Mü’min annesinin karnında iken mü’min olarak yazılan kimse dir. Bedbaht ve şaki de annesinin karnında iken bu şekilde yazılan kimsedir.”¹⁶ “Allah Âdem’i yarattı sonra sağ eliyle sırtını sıvazladı, ondan bazı nesiller çıkardı ve ‘bunları cennet için yarattım, onlarda cennetliklerin amellerini yaparlar’ dedi. Yine Âdem’in sırtını sıvazladı ve bir kısım zürriyet daha çıkardı. Onlar için de ‘Bunları da cehennem için yarattım, cehennemliklerin amellerini işleler’ dedi.”¹⁷ Bu hadislerde insan için her şeyin önceden belirlendiği ve insana herhangi bir tercihte bulunma, seçme ve yapma özgürlüğü tanınmadığı, tamamen etkisiz bir durumda olduğu anlatılmaktadır. Bunun karşısında da “Her doğan fitrat üzere doğar. Sonra anne babası o çocuğu Yahudi, Hıristiyan veya Mecusi yapar.”¹⁸ “Allah buyurdu ki: Ben kullarımı kötülükten uzak olarak

¹² el-Bakara 2/107.

¹³ ed-Dehr 76/3. İnsanın fiillerini özgürce yaptığını ifade eden diğer âyetlerle ilgili bk. el-Bakara 2/281, 286; en-Nisâ 4/111, 113, 155, 170; el-İsrâ 17/15; el-Kehf 18/29; en-Neml 27/93; Yâsîn 36/54; ez-Zümer 39/7; Fussilet 41/46.

¹⁴ en-Nahl 16/93. Hem cebri hem de özgürlüğü bir arada ifade eden diğer âyetler hakkında bk. Âli İmrân 3/165-166; el-En’âm 6/137; eş-Şûrâ 42/13.

¹⁵ Kur’an’ın bazı âyetlerinin cebri, diğer bazısının da özgürlüğü öne çıkarması zahiren bakıldığında bir çelişki olduğu izlenimi vermektedir. Bu âyetlerin nasıl anlaşılması gerektiği hususundaki değerlendirmelerle ilgili bk. Mevlüt Özler, *İslâm Düşüncesinde Tevhid* (İstanbul: Nûn Yayıncılık, 1995), 217-219; Ramazan Altıntaş, “Kelâmî âyetleri Anlamada Okuma Yöntemi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2* (Sivas 1996), 103-110; Ömer Aydın, *Kur’an Işığında Kader ve Özgürlük* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1998), 36-38.

¹⁶ Müslim, “Kader”, 46.

¹⁷ İmam Malik, Muvatta, “Kader”, 3; Ebû Dâvûd, “Sünne”, 16.

¹⁸ Müslim, “Kader”, 46.

yarattım. Ancak şeytanlar zamanla onları dinlerinden saptırdı.”¹⁹ şeklinde gelen hadislerde de insanın yapacaklarının önceden belirlenmediği, özgür olarak var edildikleri daha sonra birtakım sebepler neticesinde eylemlerini oluşturdukları belirtilmektedir.

İnsanın eylemlerindeki rolü, fiillerini hür iradesiyle tercih edip yapıp yapmadığı hususu Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken tartışılan konulardan birisi olmuştur. Şehristânî (ö. 548/1153) bu hususta şöyle bir olayın gerçekleştiğini anlatmaktadır:

“Ebûbekir ve Ömer mescitte kader hakkında tartışırken sesleri o kadar yükseldi ki bu esnada Hz. Peygamber de hücre-i saadetlerinde istirahat ediyordu. Bu tartışmayı işitti ve mescide geldi. İki yanağı sanki nar gibi kıpkırmızı idi. Ne yapıyorsunuz? diye sordu. Orada bulunanlar da kader hakkında konuştuklarını söylediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber: Allah'ın yarısını ateş ve diğer yarısını buz olarak yarattığı ne ateşin buzu erittiği ne de buzun ateşi söndürdüğü bir melek yarattığı hakkında konuşuydunuz ya? Bu halde o melek buzu ve ateşi bir araya getiren Allah'ı tespih etmektedir, buyurdu. Bunun üzerine Ömer oturduğu yerden kalktı, Hz. Peygamber'in yanına gelip oturdu ve: Ey Allah'ın Rasûlü! Bu durumda bizler işin tamamlanmış kısmında mı yoksa yeni başlayan kısmında mıyız? diye sordu. Bu soruya Hz. Peygamber: Bizler tamamlanmış kısmındayız, diye cevap verdi. Yine Ömer: Eğer iş tamamlandıysa ve her şey önceden belirlenip takdir edildiyse neden amel işliyoruz? diye sordu. Hz. Peygamber bu soruya da: Ey Ömer! Amel işleyiniz. Çünkü her şeye ne için yaratılmışsa o kolaylaştırılmaktadır, şeklinde cevap verdi.”²⁰

Hz. Peygamber'den sonra da Müslümanlar birtakım problemlerle karşılaşmış, kader ve özgürlük meselesi güncelliğini korumuştur. Hz. Ömer'in (ö. 23/644) veba salgını olduğu gerekçesiyle Şam'a girmek istememesi üzerine Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh (ö. 18/639) ile aralarında geçen kaderle ilgili konuşma ve Hz. Ali (ö. 40/661) ile bir ihtiyar arasında Sıffin savaşında (56/657) geçen diyalog bu konunun canlılığını koruduğunu göstermektedir. Daha sonraki dönemlerde özellikle Emevîler döneminde bu mesele dönemin belirleyici vasfı olarak ortaya çıkmıştır.²¹

İbn Rüşd'ün de (ö. 595/1198) ifade ettiği gibi Müslümanları büyük

¹⁹ Müslim, “Cennet”, 51.

²⁰ Abdülkerim eş-Şehristânî, *Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbihu'l-eberrâr*, thk. Muhammed Ali Azerşeb (Tahran: Mîras-ı Mektûp, 2008), 1/54. Beyâzîzâde Ahmed Efendi de Ebû Hanîfe'den naklederek sahabeden Süraka b. Malik el-Ensârî ile Allah rasulü arasında böyle bir diyalogun geçtiğini anlatmaktadır. Detaylı olarak bk. Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: İFAV Yayınları, 4. Basım, 2014), 113-114. Ayrıca bu husustaki tartışma ve diyaloglarla ilgili şu hadislerde de bakılabilir: Buhârî, “Cenâiz”, 83; Müslim, “Kader”, 6-7; Tirmizî, “Kader”, 1. Bazı kaynaklarda Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken sahabe arasında inanç konularında herhangi bir tartışmanın olmadığı yönünde bilgiler de mevcuttur. Bu konuda bk. Abdullatif Harputî, *Kelâm Tarihi*, sad. Muammer Esen (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 28.

²¹ Kemâleddîn İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-Müsâyere* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979), 133; Aydın, *Kur'an Işığında Kader ve Özgürlük*, 23-27.

oranda meşgul eden dini meselelerin en karmaşık ve anlaşılması en güç olanı, insanın fiillerini yaparken hür iradesine göre yapıp yapmadığı meselesi olmuş ve bu mesele ilim ehlini de etkilemiş ve âlimler bakış açılarına göre insanlara birtakım çözümler sunmuşlardır. İbn Rüşd meselenin zorluğunu nakli ve akli deliller arasında tearuzun bulunmasına dayandırır.²²

İnsanın fiillerini özgür iradesiyle yapıp yapmadığı hususunda genel olarak görüşleri üç kısım olarak değerlendirdiğimizde birincisi Cebriyye'nin ortaya attığı görüş olup insanın gücünün fiillerin meydana gelmesinde hiçbir etkisi olmadığı, mecazen eylemlerin insana nispet edildiği, her şeyin Allah'ın iradesi ve kudretiyle meydana geldiğidir.²³ Bu anlayışa mutlak cebir demek mümkündür.²⁴ İkinci görüş sahibi olan Mu'tezile de bu düşüncenin tam aksi istikametinde insanın tamamen özgür olduğunu, fiillerini iradesi ve kudretiyle meydana getirdiğini ve Allah'ın fiillerin meydana gelmesinde hiçbir müdahalesi olmadığını söyleyerek mutlak tefviz anlayışını benimsemiştir.²⁵ Üçüncü görüş olarak Mâtürîdîler ise Allah'ın iradesi ve kudreti karşısında insanın da irade sahibi olduğunu, mükellef olarak Allah'ın emir ve yasaklarına muhatap olduğunu ve neticede de ödül ve ceza ile karşılık görmesinin fiillerinde hür olduğunu gösterdiğini ortaya koyarak telifçi bir metodu benimsemiştir.²⁶ Eş'arîler de Mâtürîdîler gibi insanda iradenin bulunduğunu kabul etmekle birlikte ilahi irade ve kudreti her şeyin ölçüsü olarak aldıkları için insanın iradesi, kudreti ve bu iradenin fiile tesiri, ilahi kudretin karşısında sönük kalmıştır. Yani Eş'arîler cebr-i mutavassıt bir metodu benimsemiştir.²⁷

Bu çalışmada Mâtürîdî kelamcısı Kemâleddîn İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) insanın özgürlüğü meselesini nasıl temellendirdiğini ve böylesi zor bir konuda yaşadığı çağın Müslümanlarına nasıl bir çıkış yolu gösterdiğini ortaya koymayı hedeflemekteyiz. İbnü'l-Hümâm'ın genel olarak Mâtürîdî kelâm düşüncesine sahip olmakla birlikte yer yer farklı tercihlerde bulunmak sûretiyle mezhebinden ayrı düştüğü konular da olmuştur. Yani

²² Ebu'l-Velid b. Muhammed İbn Rüşd, *el-Keşf an menâhici'l-edille fî akâidi'l-mille*, thk. Ahmed Şemsüddîn (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 107.

²³ Abdulkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, ts.), 211; Ebu'l-Muîn en-Neseî, *Bahru'l-keîlâm*, thk. es-Seyyid Yusuf Ahmed (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), 97.

²⁴ Mustafa Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî* (Ankara: TDV Yayınları, 2016), 116.

²⁵ Bağdâdî, *el-Fark*, 115; Neseî, *Bahru'l-keîlâm*, 75-76; Ahmed b. Halil Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2000), 2/64 (Arapça metin 2/65).

²⁶ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçî (İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 2007), 306; Neseî, *Tebîrâtü'l-edille fî usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün (Ankara: DİB Yayınları, 2002), 2/176.

²⁷ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *el-Luma' fî'r-reddi ala ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, tsh. Muhammed Emin ed-Dannâvî (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2012), 31; W. Montgomery Watt, *İslamın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*, çev. Arif Aytekin (İstanbul: Bereket Yayınları, 2011), 188.

mezhep taassubuna kapılmadan doğru gördüğü görüş ve düşünceleri farklı mezhepler de söyleseler almaktan ve savunmaktan çekinmemiştir. “Ma’kûlatta hiç kimseyi taklit etmem” diyerek sağlam bir mantık, cedel ve felsefi birikime sahip olduğunu ortaya koymuştur. Tekvin sıfatının müstakil bir sıfat olmayıp kudret sıfatının tekvini de kapsadığını savunan Eş’arî düşüncüyü haklı bulması, haberi sıfatların yorumunda Selefîyye’nin metodunu benimsemesi bunlardan sadece bir kaçıdır.²⁸ Ayrıca müellifimiz, el-Müsâyere isimli eserinde en kapsamlı bölümü Allah’ın fiillerine ayırarak günümüzde de kelamın önemli ve asli konularından birisi olan insanın özgürlüğü meselesini ele alarak çağdaş kelam anlayışına da öncülük etmiştir.

İbnü'l-Hümâm insanın eylemlerindeki rolünü ve katkısını Allah’ın sıfatlarından ilim, irade, kudret ve yaratma sıfatlarıyla alakalı olarak ele almaktadır. Biz de bu sıfatlardan hareketle İbnü'l-Hümâm’ın meseleye bakışını ortaya koyacağız.

1. ALLAH HER ŞEYİN YARATICISIDIR

Ehl-i Sünnet’in tamamı gerek zorunlu gerekse tercihe dayalı olan bütün fiiller dâhil her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu kabul etmektedir.²⁹ Mu’tezile ise zorunlu fiillerin tamamının ve iyi ve güzel fiillerin Allah tarafından yaratıldığını, kötü ve çirkin fiillerin ise insan tarafından meydana getirildiğini savunmaktadır. Ayrıca ihtiyari yani insanın seçimine bağlı olan fiillerin meydana gelmesinde Allah’ın hiçbir müdahalesinin söz konusu olmadığını belirtmektedir. Mu’tezile’nin buradaki endişesi eğer kötü fiiller Allah’a nispet edilirse O’nun mutlak iyi olduğu temel anlayışa halel geleceği yani kötülüğün kaynağı olacağıdır. Ayrıca insanın hür iradesiyle tercih edip meydana getirdiği fiillere Allah müdahale ederse imtihanın anlamsız olacağı endişesidir.³⁰

Mâtürîdî kelam âlimi İbnü'l-Hümâm fiilleri güç yetirilemeyen ve güç yetirilen şeklinde iki kısma ayırır. Hem titreme, nabız atışı, tüyün hareketi gibi güç yetirilemeyen zorunlu fiillerin hem de insanlardan meydana gelen ve bir amaç doğrultusunda ortaya konulan, güç yetirilebilen ihtiyari fiillerin ister cevher isterse araz türünden olsun tamamının Allah tarafından yaratıldığını belirtir. Bu görüşüyle o, Mâtürîdî anlayışa göre kulda bulunan fiili sıfatların iki kısımda değerlendirilişini kabul etmektedir. Birincisi Allah’ın, kulda kendi iradesi ve kudreti olmadan yarattığı titreme gibi fiillerdir. İkincisi ise Allah’ın, kulda, kulun kendi irade, kudret ve ihtiyarıyla yarattığı fiillerdir. Hem düşü-

²⁸ Ferhat Koca, “İbnü'l-Hümâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21/88.

²⁹ Eş’arî, *el-Luma’ fî’r-reddi ala ehli’z-zeyğ ve’l-bida’*, 43; Mâtürîdî, *Kitâbu’t-Tevhîd*, 301.

³⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu’l-usûli’l-hamse*, 58-60; Sa’düddîn Ömer et-Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi-Şerhu’l-Akâid-*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 9. Basım, 2017), 162.

nürümüz hem de Mâtürîdî anlayışta birincisine halk, ikincisine ise kesb denilmektedir. Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğu tezini önce şu âyetlerden yola çıkarak delillendirir: "Allah her şeyin yaratıcısıdır."³¹ "O, her şeyi yaratmış ve yarattığı şeyleri de belli bir ölçüye göre takdir etmiştir."³² "(İbrahim onlara) yontarak yaptığınız şeylere mi tapıyorsunuz. Hâlbuki sizi de yaptığınız şeyleri de yaratan Allah'tır, dedi."³³

İbnü'l-Hümâm, Hz. İbrahim'den hikâye edilerek anlatılan âyette geçen 'mâ' edatının hem mevsûle hem de mastariyye anlamına alınabileceğini ancak fiille birlikte bulunduğu için mastariyye manasının alınmasının daha doğru olduğunu belirtir. Mevsûle olarak alındığında 'yaptıklarınızı' ifadesi ma'mûlünüzü yani 'hem taşları yontmayı hem de insanların yaptığı işleri' kapsayacağını ifade eder. Mastariyye olarak alındığında ise 'Allah sizi ve iş işlemenizi de yaratmıştır' şeklinde kulun iş yapabilme niteliğini kapsayacağını belirtir. O'na göre Arap dil âlimlerince de failin yaptığı ve icat ettiği bir şey, mastar yani meful-ü mutlak olarak algılanmaktadır. Bu durumda âyeti hem yontulan taşlara hem de insanın yapmış olduğu fiillerin tamamına uygulamak gerekir. İnsanların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı ifade edildiğinde buradaki 'fiil' kelimesinden icadın mastar manası kastedilmemektedir. Yaratma ile ortaya çıkan hâsıl-ı mastar kastedilmektedir. Bu da meydana getirmenin ilgili olduğu şeydir. Yani fiil mastar manalı olabileceği gibi mastarla meydana gelen manada da olabilir. Fiil mastar manalı olduğunda bazen durumun yaratılması izafi olup var da yok da olabilir. Mesela gitmek kavramı zihinde tasarlandığında hariçte var olduğu söylenemediği gibi yok olduğu da söylenemez. Fiil mastarla meydana gelen (hâsıl-ı mastar) olduğunda işin içerisine zaman dâhil olmakta, failin icat ettiği ve yaptığı kastedilmektedir. Bu durumda insanın yapmasına halk yani yaratma taalluk etmez. Allah insanın amelini değil de amel işleme özelliğini insanda yaratır. Buna mastar denilir. İnsan da kendisinde yaratılan bu amel işleme özelliğiyle fiillerini meydana getirir. Mastar icadın bizzat kendisi olup manevi bir şeydir. Hâsıl-ı mastar ise icatla ortaya çıkan şey olmaktadır.³⁴

Allah, hayrı irade ettiği gibi şerri de irade etmiştir. Eğer irade etmeseydi şer olan şeylerin meydana gelmesi mümkün olmazdı. Aynı şekilde iyi olan

³¹ er-Ra'd 13/16.

³² el-Furkan 25/2.

³³ es-Sâffât 37/95-96.

³⁴ İbnü'l-Hümâm, *Kitabu'l-müsâyere*, 38-39; Kemâl İbn Şerif, *Kitâbü'l-Müsâmere* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979), 94-95; Zeynüddin Kâsım İbn Kutluboğa, *Hâşiyetü'l-müsâyere* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1979), 95. Bu konunun detaylı izahı hakkında bk. Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, 160; Aydın, *Kur'an Işığında Kader ve Özgürlük*, 67-68; Selim Özarslan, *Mâtürîdî Kelâmcısı İbn Hümâm'ın Kelâmî Görüşleri* (Elazığ: Hilal Matbaacılık, 2002), 59.

şeylerin yaratıcısı olduğu gibi kötü olan şeylerin de yaratıcısıdır. İnsan fiillerden tercih ettiğine dair azmini ve niyetini gösterdiğinde Allah o kul için istediği fiili yaratır. Bu fiil eyleme dönüşmesi neticesinde iyi de kötü de olabilir. Bu iş yaratma bakımından Allah'a, istenmesi ve eyleme dökülmesi bakımından kula nispet edilir. Mesela zina fiili, eyleme dökülmesi bakımından insana nispet edilir ve insan zânî olarak isimlendirilir. Yoksa bu eylem kötü olduğundan dolayı ve yarattığı için Allah kınanmaz. Hiçbir fiil yaratılması açısından kötü, çirkin değildir.³⁵ Yani burada fiillerin yaratılması açısından değil de ahlaki anlamda eyleme dönüştürülmesi noktasından hareket edilmesinin gerekliliği vurgulanmaktadır.

İbnü'l-Hümâm Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğunu akli açıdan da kudret sıfatıyla bağlantılı olarak ortaya koyar. Kudret sıfatı her şeyi yaratmaya uygun bir sıfat olup hiçbir eksiklik taşımaz. Akli melekesi bulunmayan nice insanlarda akıllıları hayrete düşürecek şekilde sanatsal incelikler ve mükemmellikler bulunur. Yine arı ve örümceğin yaptığı işlerde de aynı eşsiz tasarımları görmek mümkündür. Bu fiillerin tamamının yaratıcısı Allah olup ondan meydana gelmektedir.³⁶

Her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu âyetlerden yola çıkarak ortaya koymaya çalışmakla birlikte, İbnü'l-Hümâm meselenin bu şekilde tam izah edilememesi sıkıntısını gördüğü için yaratmadan bahseden umum âyetlerin tahsis edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Eğer 'Allah her şeyin yaratıcısıdır' şeklinde genele şamil olan âyetlerden insanların eylemlerinin meydana gelmesinde temel rol oynayan azm-i musammem'i kapsam dışında tutulmaz ise cebre düşüleceğini belirtir. Cebir hali ise kulun sorumluluğunu ortadan kaldırır ve Allah'ın emirler ve yasaklar koymasını da anlamsız ve boş hale getirir. İnsanın kudretiyle alakalı olan cüz'i fiiller denilen sayılamayacak hususları ve azm-i musammem'i, yaratmayla ilgili umum ifade eden âyetlerin kapsamı dışında tutulmalıdır. Allah'ın insanda yarattığı kudretten meydana gelen bu azim sebebiyle kul, mükellef tutularak ödül-ceza ve övülme-yerilmeyle karşılaşır. Bu ise cebrin ortadan kalkmasını sağlar.³⁷

İbnü'l-Hümâm kulun kudretinin tesiriyle ilişkili olan cüz'i fiiller ve azm-i musammem'in yaratmadan bahseden âyetlerin umumundan tahsis edilmesi gerektiğini belirtir. Azm-i musammem'i kulun tereddüt taşımadan samimi olarak fiili istemesi ve ona yönelmesi olarak ifade etmekle birlikte cüz'i

³⁵ İbnü'l-Hümâm, *Kitabu'l-müsâyere*, 44.

³⁶ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müsâyere*, 91-93; Kemâl İbn Şerif, *Kitâbu'l-Müsâmere*, 91-93; Kemaleddin İbn Hümmam es-Sivasi, *Kitabu'l-müsâyere*, çev. Harun Işık (Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017), 39.

³⁷ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müsâyere*, 112-113; İbnü'l-Hümâm es-Sivasi, *Kitabu'l-müsâyere*, 44.

fiillerden neyi kastettiğini belirtmemiştir.³⁸ Yani müellifimiz azm-i musammem'in insana ait bir durum olduğunu ifade ederek yaratılmış olmanın kapsamı dışında tutmaktadır.

İbnü'l-Hümâm, Allah'ın insana iyi ve kötü ne varsa hepsini gösterdiğini, sonra da insana bu fiilleri yapıp yapmamasını sağlayan kudret ve iradeyi verdiğini belirtmiştir. İyilikleri yaparsa ödül elde edeceğini, kötülük yaparsa ceza göreceğini açıklamıştır. Allah'ın bütün bu şeyleri yapabilmesi için insana imkân ve kudret vermesinin onun ilahlığına hiçbir eksiklik getirmeyeceğini ortaya koymuştur. Ancak âyetler doğrultusunda meseleye baktığında farklı bir durumun olduğunu görmüş ve bu sıkıntılı durumdan kurtulmanın yolunun da umum ifade eden yaratma âyetlerinin tahsis edilmesinden geçtiğini belirtmiştir. Bu durumda Allah her şeyin yaratıcısı olmamaktadır. Bu da Sünni kelimcilerin ortaya koyabileceği zor bir ifade tarzıdır. Hatta Mâtürîdî düşüncede bu açıklıkta İbnü'l-Hümâm gibi insanın fiillerinin meydana gelmesinde etkili olan azmi, Allah'ın her şeyi yaratmasını ifade eden âyetlerin kapsamından istisna edilmesini söyleyen hiçbir âlim yoktur.³⁹

2. FİLLER KULLARIN KESBİDİR

Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğunu ortaya koyan müellifimiz, insanın cebre düşmesinin önüne geçmek için fiilleri insana ait kılan ve kesin kararlılık halini ifade eden azm-i musammem'i âyetin kapsamı dışında tutarak yaratmaya konu olmadığını belirtmiştir. İnsanın fiilleriyle arasındaki ilişkisini ise kesb kavramı üzerinden izah etmiştir.

Fiil kavramı "faile nispet edilen, failin meydana getirdiği, başkasına etkide bulunarak bir şeyin oluşumu";⁴⁰ "amel olsun başka şey olsun bir şeyi ihdas etmeye delalet eden";⁴¹ "kullardan ve bütün canlılardan meydana gelen"⁴² anlamlarında kullanılır. Bu anlamlarda fiilin bir yaparı olduğuna ve yaparın da kudretinin varlığına vurgu yapılmaktadır. Zira kudret olmadan bir şeye etkide bulunmak mümkün değildir.

Fiil, fail ile eseri arasındaki bir alakadan ibarettir. Mesela binanın yapımında ustanın uğraşısı ve meydana getirme çabası fiil olmaktadır. Usta fail,

³⁸ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müsâyere*, 110-11.

³⁹ Bu hususta detaylı bilgi ve değerlendirmeler için bk. Mustafa Sait Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Neseffî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı* (İstanbul: MEB Yayınları, 1997), 42-46. İbnü'l-Hümâm'a göre, cüz-i iradenin insana ait olmadığı onun da Allah tarafından yaratıldığı yönünde yapılmış bir çalışma için bk. Abdullâh Namlı, "Sadruşşeria ve İbnü'l-Hümâm'a Göre Cüz'î İradenin Yaratmanın Konusu Olup Olmadığı Meselesi", *Kader* 18/1 (2020), 169-171.

⁴⁰ Seyyid Şerif Cürçânî, *Kitâbu't-ta'rîfât* (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985), "fiil", 170.

⁴¹ Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdusselam Muhammed Harun (Kahire: Dâru'l-Fıkr, 1399/1979), 4/511.

⁴² Nüreddîn es-Sâbüni, *el-Bidaye fi usûli'd-dîn*, thk. Bekir Topaloğlu (Ankara: DİB Yayınları, 5. Basım, 1995), 64.

bu eylemin sonucunda ortaya çıkan bina ise mefuldür. İşte bu ikisi yani yapan usta ile ortaya çıkan nesne arasındaki ilişki, alaka ve bağ ise fiildir. Kesb ise, kulun kudretine nispet edilen şey, insanın irade ve kudretini bir işi meydana getirmeye yönlendirmesidir.⁴³ Kesb, bir faydayı elde etmek veya bir zararı engellemek anlamına geldiği için Allah'ın fiillerini değil insanın fiillerini vasfetmek için kullanılır. Çünkü Allah, kendisine bir fayda sağlamak veya bir zararı engellemekten münezzehtir.⁴⁴

Mu'tezile'ye göre fiil, kudret sahibi olan kişiden meydana gelen olay ve eylemlerdir. Ancak onlara göre bu tanımda fiil esnasında kişinin kadir olması gibi bir durum ortaya çıkar. Bu sebeple tanımın şöyle yapılması daha doğru olur: Var olan ve başkasının kendisine güç yetirdiği şeydir.⁴⁵ Bu tanımda Mu'tezile'nin ortaya koymaya çalıştığı husus fiili yapan failin fiilden önce istitâata yani güce sahip olduğu ve fiilini hür iradesiyle meydana getirdiğidir.

Allah'ın kudretinin dışında insana hiçbir seçme ve fiilini meydana getirme hakkı tanımayan Cebriyye, bütün fiilleri Allah'a nispet etmektedir. İnsana fiilin nispet edilmesinin mecazen olduğunu savunmaktadır.⁴⁶

Mâtürîdîlere göre fiil iki kudretin etkisiyle meydana gelir. Yaratma yönüyle fiil Allah'a nispet edilir. Eyleme dönüştürme veya kesbetme yönünden ise insana aittir. Allah'ın fiildeki yaratma yönünden etkisi, insanın fiili işleme yeteneğinin insanda yaratılması yani kudretin selameti ve sebeplerin uygun olmasıdır. İnsanda bu uygun ortamda fiillerini kesbederek kendisine ait kılmış olur. Bu görüş ne cebri ne de tefvizi ifade etmektedir. Bu düşünceyi Caferi Sadık (ö. 148/765) ve Ebû Hanîfe savunmakta olup bu görüşte olanların yolu rüsûh ehli yani ilimde derinliğe ulaşmış kişilerin yoludur.⁴⁷

İbnü'l-Hümâm Arap dilcilerin mastara mef'ûl-ü mutlak anlamında 'yaptıklarıyla meydana gelen işler' anlamını verdiklerini ve fiili de 'failin icat ettiği ve yaptığı şey' olarak tarif ettiklerini belirterek fiili "failden meydana gelen" olarak tarif etmektedir.⁴⁸ Hareketi ele alırsak, hareketin yaratılması ile hareketin bizzat kendisi farklı şeylerdir. Burada bir hareket eden, bir hareket ve sonuçta ortaya çıkan bir nesne vardır. Hareketin yaratılması Allah'ın fiilidir. Yaratılan ise yani hareketin kendisi kulun fiilidir ve kul bu işinden dolayı ha-

⁴³ Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, 165; İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müsâyere*, 100; Kemal İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, haz. M. Muhyiddîn Abdülhamîd (Mısır: el-Mektebetü'l-Mahmûdiye, ts), 41.

⁴⁴ Cürçânî, *Kitâbu't-ta'rîfât*, "kesb", 193.

⁴⁵ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2/44-45.

⁴⁶ Neseî, *Tebîrâtü'l-edille*, 2/175-176.

⁴⁷ Şemsüddîn es-Semerkindî, *el-Mu'tekâd li i'tikâdi ehli'l-islâm*, thk. İsmail Yürük - İsmail Şık (Ankara: Araştırma Yayınları, 2011), 23.

⁴⁸ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müsâyere*, 95; İbn Hümam es-Sivasi, *Kitabu'l-müsâyere*, 39.

reketli (müteharrik) olarak vasıflanmıştır. Ancak yaratan için bu eylemle ilgili herhangi bir isim türetilmez.⁴⁹ Hareket yaratma bakımından Allah'ın mahlûku olmakta, kulun kudretine nispeti itibariyle de kesb olmaktadır. Ancak kulun gücünün harekete yani makdûra taalluk etmesi o hareketin yaratılacağı zorunlu kılmaz. Çünkü Allah'ın kudreti ezeli olarak âleme taalluk etmesine rağmen âlem ezelde yaratılmamıştır. Bu sebeple kulun gücüyle yaptığı şey onun serbest tercihiyle alakalıdır.⁵⁰

İnsan eylemlerde bulunmak istediğinde Allah kulu bu fiilleri işlemeye muktedir kılar. İnsanın bu tür şeyleri işleyebilmesi için kalbinde öncelikle meyil, dürtü ve istek denilen hususların meydana gelmesi gerekir. İnsan bu dürtü, meyil ve istek yoluyla fiili sağlam bir irade ile ister (azm-ı musammem). Azm, şüphe ve tereddüt halinden sonra nefsin karar kılması durumudur.⁵¹ Bu kesin istekle fiilin yapılması arzulandığında Allah da o fiili isteyen için yaratır. Bu azm ise tamamen insana ait olup bunda Allah'ın hiçbir müdahalesi yoktur. Kul bu azmini ortaya koyduğunda (evcede) Allah da peşinden onun için fiili yaratır. Kalpte bunların yaratılması insanın fiili zorunlu olarak meydana getireceği anlamına gelmez. Ancak insan yapıp yapmama hususunda kesin bir karar ve tercih ortaya koyarak Allah'ın kendisini güçlü kılmasını sağlar. Kuldaki bu azim ve kararlılıktan dolayı kendisinin sorumlu tutulması, ödüllendirilmesi-cezalandırılması veya övülüp-yerilmesi sahih olur.⁵² Allah'ın yaratması kulun azmini ve kesbini ortadan kaldırmadığı gibi azmetme kudretini de ortadan kaldırmaz. Allah'ın kulun azmine yani iradesine müdahale etmemesi ve onu yaratmaması fiillerdeki özgürlük boyutunu da ortaya koymaktadır.

İbnü'l-Hümâm fiili faile, yaratılışını Allah'a nispet etmekte ve eyleme dönüşmesini ise kulun irade ve tercihinin bırakmaktadır. Ayrıca Allah'tan başka yaratıcının olmadığını titreyenin hareketi ve nabzın atmasında olduğu gibi zorunlu fiillerden ve cevher ve araz cinsinden insanların bir amaç gözeterek meydana getirdikleri ihtiyari fiillerden hareketle ispat eder. Burada insandan fiillerin meydana geldiğini belirtmek sûretiyle fiilin failinden meydana gelen olduğunu ortaya koymaktadır. Bu düşünceleriyle Mâtürfî geleceği takip etmektedir.

3. ALLAH'IN VE İNSANIN İRADESİ

İnsanın fiillerinin meydana gelmesinde iki yön olduğunu belirten İbnü'l-

⁴⁹ İbnHümmam es-Sivasi, *Kitabu'l-müşayere*, 41.

⁵⁰ İbnHümmam es-Sivasi, *Kitabu'l-müşayere*, 41.

⁵¹ Abdülkerim Şehristânî, *Nihâyetü'l-ikdâm fî ilmi'l-kelem*, thk. Ahmed Ferid el-Mezidi (Beyrut: Dâru'l-Kutübü'l-İlmiyye, 2004), 138.

⁵² Kemâl İbn Şerif, *Kitâbü'l-Müşâmera*, 111; İbnHümmam es-Sivasi, *Kitabu'l-müşayere*, 44.

Hümâm, yaratma yönünü Allah'a, eyleme dönüştürmeyi/kesbi ise kula hasretmektedir. Fiillerin meydana gelmesinde ise hem Allah'ın hem de insanın iradesine vurgu yapmaktadır.

İrade, canlı için bir hal olup fiilin o şekilde -başka şekilde değil- meydana gelmesini sağlayan bir sıfat, meydana gelecek olan bir şeyi tahsis eden sıfat ve faydası umulan bir şeye meyletmek anlamlarına gelir.⁵³ Nefsin yapmak istediği fiile meyletmesi, onu arzulaması, tercih etmesi olarak da tarif edilir.⁵⁴

Râgıb el-İsfehânî (ö. 502/1108) iradeyi başlangıç olarak nefsin bir şeye meyletmesi, sonuç olarak ise bir şeyin yapılması veya yapılmaması hakkında hüküm vermek olarak iki kısımda değerlendirir. İrade kelimesi Allah hakkında kullanıldığında başlangıç değil sonuç kastedilir. İnsan hakkında ise başlangıç kastedilir. Çünkü insanın iradesinde meyletmek manası bulunur. Yine insan iradesi bir şeye taalluk ettiğinde o şeyin meydana gelmesini zorunlu kılmaz iken, Allah'ın iradesi bir şeye taalluk ettiğinde o şeyin meydana gelmesini zorunlu kılar.⁵⁵

Kelâmî anlamı dikkate alındığında irade, bir zorunluluk hali olmadan yapılması ya da yapılmaması imkân dâhilinde olan, bir konuda iki taraftan birini tercih etmeyi gerekli kılan özellik olarak tarif edilir.⁵⁶ Burada birinci anlamda hem Allah hem de insan için irade sıfatının olduğu ortaya konulurken ikinci ve üçüncüde ise, insani olan iradeye vurgu yapılmaktadır. Ehl-i sünnet Allah'ın kadîm ve zatiyla kâim bir irade ile mürîd olduğunu kabul ederken, Mu'tezile ise Allah'ın hâdis ve bir mahalde bulunmayan bir irade ile mürîd olduğunu benimser.⁵⁷ Filozoflar ve Bâtıniyye irade sıfatının varlığını inkâr ederken, Neccâriyye ise zatiyla mürîd olduğunu iddia eder.⁵⁸

İslâm düşünce geleneğinde Allah'ın iradesi karşısında insana hiçbir yetki tanımayanlar olduğu gibi tamamen özgür olduğunu ifade edenler de olmuştur.

Cebrî anlayışta Allah'tan başka irade sahibi hiçbir varlık olmadığı için insanın fiillerinde tasarruf yetkisi yoktur. İnsana ait bütün fiiller ızdırârî/zorunlu olup fiillerin insana nispet edilmesi ise mecazendir. Şöyle ki, ağacın

⁵³ Cürcânî, *Kitâbu't-ta'rîfât*, "irade", 15.

⁵⁴ Muhammed Ali Tehânevî, *Keşşafî istilâhati'l-fünun ve'l-ulûm*, thk. Ali Dahrûc (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), "irade", 2/131-132.

⁵⁵ Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-kur'ân*, thk. M. Seyyid Kilânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), "rvd", 206-207.

⁵⁶ Mustafa Çağrıncı-Hayati Hökelekli, "İrade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 22/380.

⁵⁷ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar fî usûli'd-dîn (Resâilü'l-adl ve't-tevhîd* içerisinde), thk. Muhammed Amâra (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 2. Basım, 1408/1988), 1/226.

⁵⁸ Sâbûnî, *el-Bidâye*, 43.

meyvelenmesi, suyun akması, güneşin doğuşu ve batışı, havanın bulutlu olması ve bitkilerin yetişmesi örneklerinde belirtilen fiiller mecazen cansız varlıklara nispet edildiği gibi insanın fiilleri de insana mecazen nispet edilir. Yoksa insanın iradesiyle yaptığından dolayı değildir.⁵⁹ Yani insan ‘muhtar sûretinde muzdar’dır. Özgür gibi görünmekle beraber aslında eylemlerini zorunlu olarak yerine getirmekte ve hiçbir tercih hakkı bulunmamaktadır.

İnsana eylemlerinde tamamen özgür bir alan tanıyan Mu‘tezile, ‘fiillerin Allah tarafından yaratılmadığı’ ilkesinden hareket ederek insanı fiilin yapıcısı olarak kabul eder. Allah kulların fiillerini yaratmaz. Fiiller kulların kasd, ilim ve kudretlerine göre insan tarafından meydana getirilir. Onlara göre, eğer insan bir şeyi yapıp yapmama özgürlüğüne sahip olmazsa yani tercih hakkı olmazsa bu durumda iyi ya da kötü ameller sebebiyle mükâfât veya ceza görmesinin de bir anlamı olmayacaktır.⁶⁰

İbnü'l-Hümâm'a göre, irade ile tahsis edici mana kastedilmekte olup, güç yetirilenin icadında tahsis edilen vakte tahsis edilmesini gerektiren bir sıfat,⁶¹ olarak tarif edilmektedir. Ayrıca o, irade sıfatının Allah'ın zatıyla kaim ezeli ve hakiki bir sıfat olduğunu da belirtmektedir.⁶² Allah irade sıfatı ile bir mümkünü, sonsuz vakitlerden birinde olma ya da olmama hallerinden biriyle tahsis eder. Yani olabilecek veya olamayacak şeyleri irade sıfatının taallukuyla dilediği zaman ve dilediği özellikte meydana getirir ya da getirmez. Çünkü mümkün, varlığı da yokluğu da zatına göre eşit olandır. Bu sebeple mümkün olan bir şeyin var olması için, varlığını yokluğuna tercih edecek bir müreccih ihtiyacı vardır. Bu müreccih ise iradedir. İrade mümkünü taalluk ederek varlığını yokluğuna tercih eder. Peşinden kudret o mümkünü taalluk ederek iradeye uygun bir şekilde meydana getirir. Bu söylenenlerden hareketle evrende olmuş ya da olacak olan şeylerin tamamı, Allah'ın dilemesinin neticesidir.⁶³

İbnü'l-Hümâm Allah'ın irade sıfatının tahsis özelliğinden başka bir vasfı olmadığını, iradenin etkisinin de meydana gelmesi bilinenlerin sadece tahsi-

⁵⁹ Bağdâdî, *el-Fark*, 211-212; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Abdülaziz Muhammed el-Vekil (Kahire: Müessesetü'l-Halebi, 1387/1968), 1/85.

⁶⁰ Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve'htilâfi'l-musallîn*, tsh. Helmut Ritter (Beyrut: Dâru'n-Neşr, 4. Basım, 2005), 199; Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2/64 (Arapça metin 2/65), 238; Kâdî Abdulcebbar, *el-Muhtasar fi usûli'd-dîn*, 1/238.

⁶¹ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müsâyere*, 63-64; İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere*, haz. M. Muhyiddîn Abdülhamîd, 26-27; İbn Hümâm es-Sivasi, *Kitabu'l-müsâyere*, 31, 41.

⁶² Kemâl İbn Şerîf, *Kitâbu'l-Müsâmere*, 64; İbn Kutluboğa, *Hâşiyetü'l-müsâyere*, 63.

⁶³ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müsâyere*, 63-65; Selim Özarlan, “Osmanlı Döneminde Yaşamış Matürîdî Kelâmcısı İbn Hümâm'ın Allah Anlayışı”, *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, ed. Mehmet Fatih Gökçek (Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014), 439.

sine ait olduğunu belirtir. O, insanın irade sahibi oluşunu ise 'mükellefin yapmak veya yapmamak bakımından tercihte bulunması ve kesin bir şekilde karar vermesi' olarak ifade eder.⁶⁴

İbnü'l-Hümâm Allah'ın iradesinin hayır, şer, küfür, iman gibi bütün şeyleri kapsamına aldığıı belirtir. Çünkü bu tür şeylerin meydana gelmesi O'nun iradesine bağlıdır. Eğer Allah irade etmeseydi bunların meydana gelmesi imkânsız olurdu. O, Mu'tezile'nin masiyet ve çirkin olan şeylerin Allah'ın iradesi kapsamına giremeyeceğini, bunların kulun iradesiyle alakalı olduğunu şu âyetlerden yola çıkarak temellendirmeye çalıştıklarını belirtir: "Allah, kullarına asla zulmetmek istemez."⁶⁵ "De ki, Allah, çirkin işleri emretmez..."⁶⁶ "...Kullarının inkâr etmesine razı olmaz..."⁶⁷ "...Allah bozgunculuğu sevmez."⁶⁸

Mu'tezile bu âyetlerde geçen irade, muhabbet, rıza ve emrin zorunlu olarak birbirini gerektirdiğini belirtmektedir. Yani çirkin ve kötü olanı irade etmek bizatihi çirkindir. İstenilmeyen, sevilmeyen ve razı olunmayan bir şeyin emredilmesi ise zulümdür. İbnü'l-Hümâm, Mu'tezile'nin bu argümanlarının yanlış olduğunu ve âyetlerde ifade edilen irade, rıza, muhabbet ve emrin birbirlerini zorunlu kılmadığını ifade eder. Allah'ın mürîd olmasını şu âyetlerden istidlalle ortaya koyar: "...Allah dileseydi bütün insanları hidayete erdirdi..."⁶⁹ "Eğer dileseydik her bir kimseye hidayetini verirdik..."⁷⁰ "Allah'ın dilemesi olmadıkça siz dileyemezsiniz..."⁷¹ Ayrıca o, ümmetin Allah'ın iradesinin varlığı hususunda icma ederek Allah'ın dileği şeyin meydana geleceği, dilemediği şeyin de meydana gelmesinin mümkün olmadığı görüşünde ittifak halinde olduklarını belirtir.⁷²

İbnü'l-Hümâm Allah'ın iradesi ile rıza ve muhabbeti arasında birbirini zorunlu kılma ve meydana gelmesini gerektirme gibi bir durum olmadığını belirtir. Çünkü insan sevmediği şeyleri isteyebilir. Emretme ve irade arasında da birbirini zorunlu kılma durumu yoktur. Bu durumda mâsiyetler, kötülükler, çirkinlikler Allah'ın emri, rızası ve muhabbetiyle değil, iradesi ve meşietiyile meydana gelir. İrade sıfatı sevilmeyen şeyin var olmasına izin vermek ve onu serbest bırakmaktır. Allah mülkünde sevmediği şeylerin varlığını serbest bırakmıştır.⁷³

⁶⁴ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müsâyere*, 99.

⁶⁵ el-Mü'min 40/31.

⁶⁶ el-A'râf 7/28.

⁶⁷ ez-Zümer 39/7.

⁶⁸ el-Bakara 2/205.

⁶⁹ er-Ra'd 13/31.

⁷⁰ es-Secde 32/13.

⁷¹ el-İnsan 76/30.

⁷² İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müsâyere*, 122.

⁷³ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müsâyere*, 124-126; İbn Hümam es-Sivasi, *Kitabu'l-müsâyere*, 46-47, 52.

İnsanın irade sahibi bir varlık olduğunu 'mükellefin yapmak veya yapmamak bakımından tercihte bulunması ve kesin bir şekilde karar vermesi' şeklinde kabul eden İbnü'l-Hümâm'a göre, kul ihtiyarı ve azm-ı musammem'i ile kesin olarak bir işe karar verip istediğinde Allah kulun bu tercihi doğrultusunda o işi meydana getirir. İradenin taalluku neticesinde oluşan bu fiili kudret, iradeye uygun olarak eyleme dönüştürerek neticelendirir. İradenin çoğunlukla istenilen ve sevilenle taalluk halinde olduğu görülür. Ancak bu irade ile istenilen şey arasında zorunluluk olduğu anlamına gelmez. Çoğunlukla insan herhangi bir nedenden ötürü hoşlanmadığı bir şeyi irade edebilir. Tedavi için dağlamayı istemek böyle bir şeydir. Aynı şekilde sevdiği bir şeyin varlığını da istemez. Tatlıyı sevmesine rağmen hastalığının artacağı gerekçesinden hareketle tatlının varlığını istemeyebilir.⁷⁴

İbnü'l-Hümâm insanın irade sahibi bir varlık olduğunu ihtiyar ve azm kavramlarından hareketle ortaya koymaktadır. Yani ihtiyarı ve azmi olan insanın iradesinin olduğu da böylece ispat edilmiş olmaktadır. Yine O, insanın yapıp yapmama konusunda kesin tercihte bulunduğu ve kesin bir şekilde karar verdiği şeyi meydana getirmek için Allah tarafından kendisine güç verildiğini belirterek gücün insana verilmesinin bir tür iradenin neticesinde gerçekleştiğini belirtmektedir. Yani kudret, iradeye uygun olarak etkide bulunur ve fiili meydana getirir.⁷⁵

İbnü'l-Hümâm ihtiyarın insana ait bir durum olduğunu belirterek Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğunu bildiren âyetlerin genel kapsamından ihtiyarın istisna tutulması gerektiğini belirtir. O'na göre kulun ihtiyarı da diğer nesnelere olduğu gibi Allah'ın yaratması kapsamına alınırsa insanların eylemlerinde mecbur olmaları durumu ortaya çıkar. Bu da neticede teklif, emir, nehiy, ödül ve ceza gibi şer'i durumların anlamsız ve boş olduğunu gösterir. Mâtürîdî ise ihtiyarın kullara terk edilmediğini belirterek bu görüşün Mu'tezile'ye ait olduğunu belirtir.⁷⁶

İbnü'l-Hümâm kulun bir şeyi yapıp yapmama konusunda tercih ve kesin kararını ortaya koyduğu iradesini kudretin neticesinde elde ettiğini belirterek bir nevi ihtiyar ve iradenin insana ait olduğunu, Allah'ın müdahale etmediğini belirtmek sûretiyle Mâtürîdî gibi düşünmediğini ortaya koymaktadır.

4. İNSANIN GÜCÜ/İSTİTÂAT

İnsanın gücünü ifade etmede kullanılan istitâat kavramı kelime anlamı

⁷⁴ İbn Hümâm, *Kitabu'l-müsayere*, 50-52.

⁷⁵ İbn Hümâm, *Kitabu'l-müsayere*, 44, 50.

⁷⁶ Tacüddin es-Subkî, *es-Seyfü'l-meşhûr fî şerhi akideti Ebî Mansûr*, thk. Mustafa Saim Yeprem (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 26.

itbarıyla insana izafe edildiğinde güç ve kuvvet anlamında olupkuvvet, kudret, takat, cehd ve vus' kelimeleriyle yakın anlama gelmektedir. İstilahta ise, Allah'ın canlılarda yarattığı bir araz olup canlıların kendisiyle ihtiyarı ve iradi fiillerini yaptıkları şeydir.⁷⁷ Alet ve sebeplerin selametinden sonra kul bir fiili meydana getirmek istediğinde Allah onda kudreti yaratır o da hayır veya şer fiilleri işler. Hayır işlediğinde mükâfaat, şer işlediğinde ise cezayı hak eder.⁷⁸

Ebû Hanife (ö. 150/767) istitâatı 'kulun mâsiyet veya tâat işlemesine el-verişli olan iş yapabilme gücü' olarak tarif eder. Ayrıca bu gücün fiille beraber bulunduğunu ne fiilden önce ne de sonra olamayacağını belirtir. Eğer fiilden önce olursa kulun Allah'a ihtiyaç duymama durumu ortaya çıkar. Fiilden sonra bulunursa bu durumda fiil, kudretsiz ve güçsüz oluşmuş olur ki bu ise imkânsızdır.⁷⁹

Cebriyye insanı güçsüz bir varlık olarak telakki ederek cansız varlıklar kategorisine indirir ve insanı Allah'ın fiillerinin sadece birer sahnesi konumunda değerlendirir. Mu'tezile kulun gücünün varlığını mükellef olmasıyla bağlantılı olarak ortaya koyar ve bu gücün, fiili meydana getirmeden önce bulunduğunu, eğer kudret makdur/güç yetirilenle bitişik olursa bu durumda güç yetirilemeyen şeyden sorumlu tutulma durumunun ortaya çıkacağını belirtir.⁸⁰

Eş'arîlere göre kulun fiillerini meydana getirmesini gerektiren istitâat, kulda zatının dışında bir sıfatla bulunur. Eğer insan zatıyla veya kendisinden ayrılması mümkün olmayan bir nitelikle fiile güç yetirseydi bu özelliğin onda sürekli bulunması gerekirdi. Bu sebeple istitâat fiille birlikte bulunur.⁸¹

Mâtürîdî istitâatı kulların fiillerinin meydana gelmesinin kendisine bağlı olduğu kudret olarak nitelendirir. İşte bu gücü kullanarak insan fiilini meydana getirir. Aslında burada gücü kullanmanın bizzat kendisi insanın gerçek fiili olmaktadır. Fiili meydana getiren istitâatın fiille birlikte bulunduğunu kabul etmekle beraber Mâtürîdî özellikle sebeplerin müsait (selâmetü'l-esbâb) ve vasıtaların sağlam ve sağlıklı (sıhhatü'l-âlât) olması anlamındaki kudretin

⁷⁷ Neseî, *Tebsiratü'l-edille*, 2/113; Sâbûnî, *el-Bidâye*, 62; Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, 174; İbn Kutluboğa, *Hâşiyetü'l-müsâyere*, 114. İstitaat, kuvvet, takat, cehd ve vus' kelimelerinin anlam farklılıklarıyla ilgili bk. Aydın, *Kur'an Işığında Kader ve Özgürlük*, 86.

⁷⁸ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsâyere fî ilmi'l-keâm*, 55.

⁷⁹ İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ebîsât (İmam-ı Azamın Beş Eseri içinde)*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım, 1992), 39; İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye (İmam-ı Azamın Beş Eseri içinde)*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım, 1992), 62; Beyâzîzâde, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*, 107.

⁸⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2/146, 148 (Arapça metin 2/147-149); Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar fî usûli'd-dîn*, 1/246; krş. Sâbûnî, *el-Bidâye*, 62-63; Subkî, *es-Seyfü'l-meşhûr*, 71.

⁸¹ Eş'arî, *el-Lüma'*, 58; Taftazani, *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi*, 174.

fiilden önce bulunduğunu söyler. Bu tür güç, fiillerin oluşması için gerekli olmakla beraber sadece fiiller için hazırlanmış bir durum değildir. Yani insan fiillerini oluşturmak için aletlerin sağlıklı ve sebeplerin ise müsait olmasına ihtiyaç duyar. Ancak bu kulun fiili meydana getireceği anlamına gelmez. Fiilin meydana gelmesini sağlayan temel unsur fiille birlikte bulunan istitâattır. Bu durumda Mâtürîdî iki tür kudretin varlığını kabul etmektedir. Birincisi fiilden önce bulunan kudret ki buna 'selâmetü'l-esbâb ve sıhhatü'l-âlât' demektir. İkincisi ise, fiille birlikte bulunan kudret ki buna da 'istitâatü'l-ef'âl' demektir. İnsanın sorumlu olmasının sıhhati ve geçerliliği birinci tür istitâat olup teklif de buna dayanır.⁸² Mâtürîdî'den sonra da bu gelenekten gelen ke-lamcılar tarafından da istitâat bu şekilde ikili taksime tabi tutularak izah edilmiş ve bu şekilde benimsenmiştir.⁸³

İbnü'l-Hümâm kulun kudret sahibi olduğunu fiilleriyle bağlantılı olarak ele alır. Kudreti 'fiilin kendisiyle yapıldığı şey, kulun kudretinin fiile tesirli taalluku, iradeye uygun olarak etki eden sıfat' olarak tarif etmektedir. O'na göre insan kudretinin fiiline veya işine etki edememesi durumunda sorumluluk batıl olacaktır. Çünkü kulun kudreti fiili oluşturmada etkisiz olursa cebir kaçınılmaz olarak ortaya çıkar. Cebir düşüncesi batıl olduğu gibi cebri gerektiren şey de batıl olmaktadır.⁸⁴

O'na göre Allah, mükellefin fiillerini meydana getirmesi için kulu bunlara muktedir kılmıştır. Kul fiilleri yapmada muktedir olduğunda emir, nehiy ve teklifin sıhhatinin geçerli olduğu ortaya çıkar. Allah bir insana hayır ve şer türünden fiillerini yapması veya terk etmesi için kudret verse, sonrada bu kudrete binaen iyi olanı yapmasını istese ve sonucunda sevap vaat etse, kötüyü yapmamasıyla sorumlu tutup yaptığında azapla tehdit etse bunların hiçbirisi O'nun ilahlığında herhangi bir eksiklik meydana getirmez. Bütün bunlarla ilgili olarak akıllı olan insanlar güç yetirir kılınmıştır.⁸⁵

İbnü'l-Hümâm insan kudretinin, azm ve iradesiyle bağlantılı olduğunu ifade eder. İnsan samimi olarak bir fiili arzular, iradesine uygun olarak tahsis edip belirleyerek fiile yönelir. İşte bu durumda Allah kulun bu niyetine ve iradesine uygun olarak fiili işleme yetisini ve yeteneğini insanda meydana

⁸² Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, 342; Subkî, *es-Seyfü'l-meşhûr*, 71; İbn Kutluboğa, *Hâşiyetü'l-müsâyere*, 114; Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmâm Mâtürîdî*, 245-246.

⁸³ Bu hususta Mâtürîdî kaynaklardan şu eserlere bakılabilir: Ebu'l-Mu'in en-Neseî, *et-Temhîd li kavâidi't-tevhîd*, thk. Ahmed Ferid el-Mezidi (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2007), 49; Ebu's-Senâ Mahmûd b. Zeyd el-Lâmişî, *et-Temhîd li kavâidi't-tevhîd*, thk. Ahmed Ferid el-Mezidi (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2007), 122; Ebu'l-Berekât en-Neseî, *el-Umde fi'l-akâid*, thk. Temel Yeşilyurt (Malatya: Kubbealtı Yayıncılık, 2000), 32-33.

⁸⁴ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müsâyere*, 109-110; Kemâl İbn Şerîf, *Kitâbu'l-Müsâmere*, 109-110.

⁸⁵ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müsâyere*, 107-109; Kemâl İbn Şerîf, *Kitâbu'l-Müsâmere*, 107-109.

getirir. İnsanda kudretiyle bu fiili kendisine ait kılar.⁸⁶ İrade sıfatında meydana gelmesi istenen şeylerin sadece tahsis edilme özelliği bulunmaktadır. Meydana gelmesi istenen şeylerin meydana gelmesini sağlayan etken ise kudrettir. Kudret de iradeye uygun olarak tesirde bulunur. Yani iradenin talluk ettiği vakitte kudretin tesiriyle fiil meydana gelir. İlahi ilimde de bütün bunların böyle olacağı bilindiği için, olacak olan mükellefin özgür seçimiyle ve kudretinin de etkisiyle meydana gelir. İnsanın seçim ve kararında ve sonuçta da kudretiyle meydana getirmesinde ilm-i ilahi hiçbir zorlayıcı etkiye sahip değildir.⁸⁷

İstitâatın araçların sağlam ve sağlıklı olması ve fiil için araz olan olmak üzere iki kısma ayrıldığını kabul eden İbnü'l-Hümâm, birincisine “Azık ve binek bakımından yoluna gücü yeten kimsenin Beytullahı hacetmesi Allah'ın insanlar üzerindeki hakkıdır”⁸⁸ âyetini delil olarak kullanır. Buradaki azık ve binek araçların sağlamlığını ve sebeplerin uygunluğunu ifade etmekte olup fiilden önce bulunmaktadır. İkincisi ise, fiil için araz olup fiili işleme esnasında Allah tarafından yaratılmaktadır. Bu ititâat fiilin illeti olup insan bununla ihtiyari olarak fiillerini işler.⁸⁹

İnsanda iki tür kudretin bulunduğunu belirten İbnü'l-Hümâm, Mâtürîdî'nin yapmış olduğu taksimata uygun hareket etmektedir. İnsanda fiilden önce bulunan ve organların sağlamlığını, sebeplerin uygunluğunu ifade eden sıhhatü'l-âlât ve selâmetü'l-esbâb'dan ibaret olan iradeye külli kudret de denilebileceğini belirtir. Bu külli kudretin varlığı teklifin şartı olup mükellef kılınan şeyden önce bulunur. Bu kudret, fiile göre şartın meşrutu konumundadır. Yani kudret meşrut, fiil ise şarttır. Mutlak külli kudretin altına giren cüz'i kudret ise fiil ile birlikte yaratılmakta olup insan bu cüz'i kudretiyle fiili işler ve meydana getirir.⁹⁰

5. TEKLİF

Külfet, meşakkat ve tekellüfle eş anlamlı olarak kullanılan teklif ‘zor ve meşakkatli bir şeyi yapmaya zorlama, sorumlu tutma, failine zahmet verecek bir işi imtihan etmek için emretme’ gibi anlamlara gelmektedir.⁹¹

Teklif meselesi kelâm ilminde Allah'ın kullarını güçlerinin üstünde bir şeyle mükellef tutup tutmaması hususuyla alakalı bir mesele olan teklif-i mâ

⁸⁶ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müsâyere*, 111; Kemâl İbn Şerîf, *Kitâbu'l-Müsâmere*, 111; İbn Hümam es-Sivasi, *Kitâbu'l-müsâyere*, 43-44.

⁸⁷ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müsâyere*, 128-129; Kemâl İbn Şerîf, *Kitâbu'l-Müsâmere*, 128-129.

⁸⁸ Âli İmrân 3/97.

⁸⁹ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müsâyere*, 114; krş. Şerafeddin Gölcük, *Bâkîllânî ve İnsanın Fiilleri* (Ankara: TDV Yayınları,1997), 127.

⁹⁰ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müsâyere*, 118; İbn Kutluboğa, *Hâşiyetü'l-müsâyere*, 114-118.

⁹¹ İsfehânî, *el-Müfredât*, “klf”, 439; Tehânevî, *Keşşâf*, “teklif”, 1/504; Sâbûnî, *el-Bidâye*, 69.

lâ yutâk ile birlikte ele alınıp tartışılmaktadır.

Mu'tezile teklifi 'bir faydayı elde etmek veya bir zararı engellemek açısından yapılması veya yapılmaması gerekenler konusunda muhatabı bilgilendirmek' olarak tanımlayarak teklifte mutlaka mükellefe ulaşan bir takım zorlukların olacağını belirtmekle birlikte kesinlikle bu zorluğun kulların gücünün üstüne çıkmaması yani onu cebre götürmemesi gerektiğini belirtir.⁹²

Nüreddîn es-Sâbûnî (ö. 580/1184) 'âlimlerimiz, Allah Teâlâ'nın, kullarını, kendileri tarafından meydana getirilmesi mümkün olmayan şeylerle mükellef tutması câiz değildir' dediklerini aktararak Mâtürîdîlerin görüşünü belirtir.⁹³

Hem Mu'tezile hem de Mâtürîdîler kulun güç yetiremeyeceği şeyle mükellef tutulmasını mümkün görmemektedir. Mu'tezile meseleye teklifteki gaye olan 'yerine getirilebilmesi' açısından, Mâtürîdîler ise 'imtihan' boyutundan yaklaşmaktadır. Eş'arîler ise Allah'ın kulunu güç yetiremeyeceği şeylerle sorumlu tutacağını kabul eder. Eş'arîlerin meseleyi temellendirme gerekçeleri ise, mutlak güç ve kudreti merkeze alan bir yaklaşım sergilemeleridir. Yani Allah'ın mutlak kudretini vurgulama ve bu kudretin sınırlanması gibi herhangi bir olumsuzluğa meydan vermek istememeleridir.⁹⁴

İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) güç yetirilemeyen şeyle sorumlu olmanın mümkün olduğunun mezhep imamının yani Eş'arî'nin görüşü olduğunu belirtir. Ayrıca güç yetirilemeyen şeyle sorumlu tutulmanın pek çok çeşidi olduğunu belirterek bunlardan ikisinden birincisi iki zıddın birlikte teklif edilmesi ve diğzerinin de makdûrât türünden olmayan şeylerin gerçekleşmesinin mümkün olmasıdır. Bu da aklen mümkündür.⁹⁵

Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 324/935), Allah'ın kâfiri iman etmekle sorumlu tutup tutmadığı sorusuna sorumlu tutmuştur, diyerek cevap verir. Bu durumda kâfirin imana güç yetirebilir olduğu sorusuna eğer güç yetirseydi iman ederdi demek sûretiyle kâfirin gücünün yetmeyeceği "iman etmek"le sorumlu tutulduğunu belirtir.⁹⁶ Yine Eş'arî; "Onlar (gerçekleri) işitmeye güç

⁹² Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2/338 (Arapça metin 2/339); Kâdî Abdülcebbar, *el-Muhtasar fî usûli'd-dîn*, 1/257; Kâdî Abdülcebbar, *Tenzihu'l-Kur'ân ani'l-metâin* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Hadis, ts.), 55.

⁹³ Sâbûnî, *el-Bidâye*, 69; krs. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 352; Ebu'l-Berekât en-Neseî, *el-Umde fî'l-akâid*, 36.

⁹⁴ Ömer Türker, "İlâhî Fiillerin Nedenliliği Sorunu: Gazzâlî'nin Meseleye Yaklaşımı ve Katkısı", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 17 (2007), 3-4.

⁹⁵ İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, thk. M. Yusuf Musa-Ali A. Abdulhamid (Mısır: Mektebetü'l-Hancı, 1369/1950), 226. Cüveynî'deki bu düşüncenin temelinde de Allah'ın sorgulanmaz bir irade ve sonsuz bir kudret sahibi oluşu yatmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Hüseyin Kahraman, "Cüveynî'de İnsan Özgürlüğü: Nedensellik Açısından Bir Değerlendirme", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2016), 45.

⁹⁶ Eş'arî, *el-Luma'*, 62-63.

yetiremiyorlardı"⁹⁷ âyetinin istitâatın fiille birlikte olduğuna delil olarak kullanılabileceği gibi güçleri yetmediği halde hakkı iştirmek ve ona uymakla da sorumlu tutulmuş olabileceklerine de dayanak olacağını ortaya koyar.⁹⁸

İbnü'l-Hümâm teklif konusunu Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) teklif-i mâ lâ yutâk'ın câiz olduğunu savunduğu görüşlerine eleştiri getirerek ele alır. Gazzâlî'ye göre Mu'tezile'nin görüşünün aksine Allah'ın kullarını güç yetiremeyecekleri birtakım şeylerle mükellef tutması câizdir. Eğer câiz olmasaydı kulların böyle bir talepte bulunması imkânsız olurdu. Hâlbuki kullar Allah'tan "*Rabbimiz bize gücümüzün yetmeyeceği işler yükleme*"⁹⁹ diyerek talepte bulunmuştur. Yine Allah, peygamberi Hz. Muhammed'e Ebû Cehil'in kendisini tasdik etmeyeceğini haber vermiş, sonra da söylediklerinin hepsini tasdik etmesi için Ebû Cehil'e emretmiştir. Tasdik etmeyeceği konusunda söylediği şeyi tasdik etmesi Ebû Cehil için muhaldir.¹⁰⁰

İbnü'l-Hümâm'a göre güç yetirilemeyen şeylerle insanın sorumlu tutulmasını batıl sayan hem Mu'tezile hem de Mâtürîdîler açısından Allah, mükellefi dağı taşıması noktasında sorumlu tutar ve bu kimse de bu yükten dolayı ölebilir. Mu'tezile açısından bu teklif, kişinin helakine sebep olsa da acziyeti ortaya koyabilmek ve bunun karşılığında bedel vermenin Allah'a gerekli olması bakımından câizdir. Mâtürîdîler açısından ise Allah'ın musibetlere karşı bir lütuf olarak vaatte bulunması hükmüne binaendir. Aksi takdirde Allah kulumu bir dağı kaldırmakla mükellef tutacak, kul da yapamadığı takdirde cezalandırılacak ki bu câiz değildir. "*Allah her nefsi ancak gücünün yettiği ölçüde sorumlu tutar...*"¹⁰¹ âyeti Eş'arîlerin görüşünün aklen câiz görseler de naklen teklif-i mâ lâ yutâk konusunda imkânsız olduğunu ortaya koyar.¹⁰²

İbnü'l-Hümâm her ne kadar âyetlerde güç yetirilemeyen şeylerle sorumlu tutulmanın câiz olmadığıyla ilgili deliller getirilse de bu meselenin çözümlenmenin akli yönünün olduğunu da ifade eder. Çünkü akıl, kemal ve noksan sıfatları anlamada müstakil bir kaynaktır. Aklen dağı taşıma gibi güç yetirilemeyen şeyle sorumlu tutulma zati itibarıyla ya da tabiat kanunlarına göre imkânsızdır. Çünkü akıl burada bir kemal vasfı olmadığını anlar. Ayrıca insan

⁹⁷ Hüd 11/20; el-Kehf 18/101.

⁹⁸ Eş'arî, *el-Luma'*, 61.

⁹⁹ el-Bakara 2/286.

¹⁰⁰ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, thk. İnsâf Ramazan (Beirut: Dâru'l-Kuteybe, 1423/2003), 124-125; Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroğlu (İstanbul: Bedir Yayınevi, 2002), 1/286; krş. İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müşâyere*, 168; İbn Hümam es-Sivasi, *Kitâbu'l-müşâyere*, 68.

¹⁰¹ el-Bakara 2/286.

¹⁰² İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müşâyere*, 169-170; İbn Hümam es-Sivasi, *Kitâbu'l-müşâyere*, 68-69; krş. Ebu'l-Berekât en-Neseî, *el-Umde fi'l-akâid*, 36-37; Kamil Güneş, *İbnü'l-Hümam'ın Kader Anlayışı*, (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, 1993).102-103.

irade ve ihtiyar yani tercihte bulunma sahibi olup kabul etmeyeceği için bunun meydana gelmesi de imkânsızdır. Ezeli ilim de bu yönde olacağına dair öne geçmiştir. Ebû Cehil ve diğer küfür ehlinin iman etmeyecekleri bilinse ve bu şekilde haber verilse de bunlar inanmakla mükellef tutulmuşlardır. Çünkü ilahi ilmin mükellefin kudretini ortadan kaldırmada ve ona karşı koymaya zorlamada herhangi bir etkisi yoktur. Yani Allah'ın ilminde Ebû Cehil ve diğer küfür ehlinin iman etmeyecekleri bilgisi bulunsa da bu bilgi mükellefi cebir altında tutan ve zorlayan bir bilgi değildir. Bu bilgi kulun fiiline etkide bulunmayan ve tercihini ortadan kaldırmayan bir bilgidir.¹⁰³

İbnü'l-Hümâm, kulların gücünün yetmeyeceği şeylerle sorumlu tutulmasının hem nakil hem de akıl yoluyla ispatlanmasının mümkün olmadığını belirterek hem Mu'tezile'nin hem de Mâtürîdî'nin görüşlerinin doğruluğunu kabul etmiştir. Bu hususta aksi istikamette görüş belirten Eş'arî düşüncenin yanlışlığını Gazzâlî'nin görüşleri üzerinden ortaya koymuştur.

6. KAZA-KADER VE İNSAN FİİLLERİ

Kaza ve kader meselesi anlaşılması zor olan meselelerden olmakla beraber anlamları üzerinde de ittifak sağlanamamıştır. Kaza kelime olarak 'hüküm, emir, bildirme, açıklama, takdir, tamamlama, bir işi sağlam yapma, bir görevi yerine getirme' anlamlarına gelmektedir.¹⁰⁴ Kader ise, 'bir şeyin künhüne ve nihayetine ulaşmak, bir şeyi ne fazla ne eksik tam, eşit ve dengeli oluşturmak' gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰⁵

Kaza ve kader kelimelerinin istilahtaki kullanımları ise mezhepler arasında farklıdır. Eş'arîlere göre kaza, 'Allah'ın ezeli iradesinin meydana gelecek olan eşya ile olduğu gibi meydana geleceği şeklinde olan ilişkisi, ezelden ebede kadar var olacaklar hakkında geçerli olan külli ilahi hüküm' anlamına gelirken kader ise 'eşyanın belirli miktarda, muayyen takdirle, zatlari ve hallerine uygun olarak yaratılması' anlamında kullanılmaktadır.¹⁰⁶ Mâtürîdîler ise Eş'arîlerin kazaya verdikleri anlamı kadere, kadere verdikleri anlamı da kazaya vermektedir. Kader, meydana gelecek şeylerin zamanını, mekânını, vasıflarını, özellik ve detaylarını Allah'ın bilmesi ve ezelde takdir ve belirlemesidir. Kaza ise, Allah'ın takdir ve irade ettiği şeylerin zamanı geldiğinde meydana gelmesidir.¹⁰⁷

¹⁰³ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müsâyere*, 169-170; Kemâl İbn Şerîf, *Kitâbu'l-Müsâmere*, 168-170; İbn Kutluboğa, *Hâşiyetü'l-müsâyere*, 168; Özarslan, *Mâtürîdî Kelâmcısı İbn Hümâm'ın Kelâmî Görüşleri*, 65-66.

¹⁰⁴ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsi'l-luğa*, "kaza", 5/99; Cürcânî, *Kitâbu't-ta'rifât*, "kaza", 185; krş. Neseî, *Tebîrâtü'l-edille*, 2/310-311.

¹⁰⁵ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsi'l-luğa*, "kaza", 5/62; Tehânevî, *Keşşâf*, "kaza", 2/1301.

¹⁰⁶ Cürcânî, *Kitâbu't-ta'rifât*, "kader", 185; Tehânevî, *Keşşâf*, "kader", 2/1324.

¹⁰⁷ Neseî, *Tebîrâtü'l-edille*, 2/311; Sâbûnî, *el-Bidâye*, 77-78.

İbn Hazm da (ö. 456/1064) kaza ve kader kelimelerinin sözlük ve ıstı-lâhî anlamlarının çeşitliliği hakkında bilgi vermektedir. Kaza'nın genellikle 'hükmetme' anlamına geldiğini belirtmekle birlikte emretme, haber verme, irade etme anlamlarında da kullanıldığını açıklamaktadır. Kaza ve kaderi Allah'ın belirli bir vakitte belirli bir vasıf üzere bir şeyi övme, verme, var etme ya da düzenleme sûretiyle ona hükmetmesi olarak tarif ederek Eş'arî ve Mâtürîdîlerle aynı düzlemde hareket etmektedir.¹⁰⁸

Ehl-i sünnet yaratılmışların fiilleri, durumları ve sözlerinin hepsinin Allah'ın kaza ve kaderi ile meydana geldiğini kabul edip savunurken, Mu'tezile ise mâsiyetlerin Allah'ın kaza ve kaderiyle meydana gelmediğini, kötülüklerin insana ait olduğunu ve insan tarafından oluşturulduğunu kabul etmektedir. Ehl-i sünnet fiillerin yaratılışını Allah'a, işleme yönünü insana vererek insanın fiillerinde mecbur olmadığını ortaya koymaktadır. Özellikle Allah'ı tenzih etme ve kötülüğün kaynağının olamayacağı, sırf Allah'ın iyilik olduğu ve kullarına da iyilik isteyeceği noktasından hareket eden Mu'tezile kötülük alanını tamamen insana tahsis etmektedir. Kâdî Abdülcebbar (ö. 415/1025) bu hususta şöyle demektedir:

"...birisi sana kulların fiillerinin Allah'ın kaza ve kaderiyle olup olmadığını sorduğu zaman, senin ona şu şekilde cevap vermen gerekir: Eğer kaza ve kader ile yaratmayı kastediyorsan, Allah bundan korusun. Kulların kusur ve gayretlerine bağlı oldukları halde, kulların fiilleri nasıl Allah tarafından yaratılmış oluyor? Çünkü dilerlerse onları yaparlar ve dilemezlerse de terk ederler... Ayrıca şayet onlar Allah tarafından yaratılmış iseler, kulların bunlar dolayısıyla medih, zem, sevap ve ikaba müstahak olmaları söz konusu olmaz. Yine eğer kulların fiillerinin tümü Allah'ın kaza ve kaderiyle olacak olsaydı onların tümüne rıza gerekirdi. Söz konusu fiiller arasında küfür ve ilhâd da vardır. Küfre rıza ise küfürdür..."¹⁰⁹

Bu açıklamalarıyla Kâdî Abdülcebbar kazanın bir şeyi bitirme ve tamamlama, gerektirme, bildirme; kaderin de beyan etme yani açıklama anlamına geleceğini ancak kaza ve kaderde yaratma anlamının bulunmadığını belirtir. Eğer yaratma anlamına alınırsa bu durumda kulların fiillerinin eksiklik özelliği barındırdığı gibi övülme ve yerilme gibi vasıfları da barındırması açısından bunların Allah'a isnadının problemlili olacağını ortaya koyar.¹¹⁰

Ebû Hanîfe Allah'ın eşyayı yaratmadan önce ezeli ilmiyle bildiğini, takdir edip oluşturduğunu, O'nun dilemesi, ilmi, kazası, takdiri ve levh-i mahfuz'daki yazısı olmadan dünya ve ahirette hiçbir şeyin meydana gelmeyeceğini söyler. Ancak Allah'ın levh-i mahfuz'daki yazısının hüküm şeklinde değil,

¹⁰⁸ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, *el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*, çev. Halil İbrahim Bulut (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2000), 2/369-370.

¹⁰⁹ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2/720 (Arapça metin 2/719, 721).

¹¹⁰ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 2/720 (Arapça metin 2/719, 721).

vasıf şeklinde olduğunu belirtir. Ayrıca kaza, kader ve meşietin keyfiyeti bilinmeyen sıfatlardan olduğunu da zikreder.¹¹¹

Ebû Hanîfe kâinatta var olan her şeyin Allah'ın kazası, kaderi, ilmi ve iradesi doğrultusunda gerçekleştiğini belirtmekle özellikle Mu'tezile'nin mâsiyetlerin yaratılmasının Allah'a isnadı noktasındaki çekincelerini bertaraf edecek şu çözümü ortaya koyar: Allah kullarından hiçbirini imana ve küfre zorlamadı, hiçbir kimseyi mü'min ya da kâfir olarak da yaratmadı. Onları şahıslar olarak yarattı. İman ve küfür kulların fiilleridir. Allah, kulları iman ve küfürden beri olarak yaratmış, onlara hitap etmiş ve emir ve yasaklar koymuştur. İman eden kendi fiili, ikrarı ve tasdiki ile iman etmiş olup bunlarda Allah'ın tevfiği ve yardımı vardır. İnkâr eden de kendi fiili, inkârı ve inadı ile kâfir olmuştur. Bu da Allah'ın ona olan yardımını kesmesi ile olmaktadır. Kulların hareket ve sükûn türünden olan bütün fiilleri onların gerçek eylemleridir (kesb), Allah ise bu fiillerin yaratıcısıdır.¹¹²

İbnü'l-Hümâm dilsel tahlillere girmeksizin kaza ve kaderi Allah'ın bir şeyi yaratması, bir şeyin meydana geleceğine hükmetmesi veya bildirmesi anlamlarına gelecek şekilde üç kısımda ele almaktadır. Eğer yaratma anlamına alınırsa bu kulun azmi ve kesbini ortadan kaldırmaz demektir. Çünkü kaza ve kader kulun ihtiyarının yaratılması esnasında azmetme kudretini ortadan kaldırmaz. Eğer aksi bir durum olsaydı günahkârlar işledikleri günaha bir bahane bulmuş olurlardı. İbnü'l-Hümâm, Hz. Ali (ö. 40/661) ile bir ihtiyar arasında geçen konuşmayı yaratmanın insanın azmi ve kesbini ortadan kaldırmayacağına delil olarak kullanır. Yaşlı kişi Hz. Ali'ye Şam'a gelişlerinin Allah'ın kaza ve kaderiyle mi? olduğunu sorması üzerine Hz. Ali sadece buraya gelişlerinin değil her şeyin O'nun kaza ve kaderiyle olduğunu söyledi. Bunun üzerine yaşlı, yorulmasının karşılığını Allah'tan beklediğini ama hiçbir mükâfat görmediğini belirterek mecburen geldiğini belirtti. Bunun üzerine Hz. Ali, Allah'ın kendisinin buraya kadar gelmesine mutlaka mükâfat vereceğini belirttiikten sonra o kişinin buraya gelmesinde bir mecburiyet ve zorlanmanın olmadığını söyledi. Yaşlı kişi kendisini bu işe kaza ve kaderin yönlendirdiğini söyleyince Hz. Ali yaşlının kaza ve kaderi insanın iradesini ortadan kaldıran bir vasıta olarak algıladığını anladı ve böyle bir durumun olmadığını söyledi. Eğer böyle bir şey olursa bu durumda ceza-mükâfat, va'd-vaîd ve emir-yasağın anlamsız ve batıl olacağını, günah işleyen için bir kınamanın, sevap işleyen için de bir övülmenin anlamının olmayacağını belirtti. Allah'ın

¹¹¹ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ekber*, (İmam-ı Azamın Beş Eseri içinde) çev. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım, 1992), 72.

¹¹² Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ekber*, 72-73; Ahmed Efendi Beyâzîzâde, *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikâdî Görüşleri*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: İFAV Yayınları, 4. Basım, 2014), 108.

insanı özgür kılarak bazı şeyleri ona emrettiğini, sakınması için de bazı şeyleri yasakladığını ifade ettikten sonra yaşlı: Öyleyse bizi yürüten kaza ve kader nedir? diye sordu. Bunun üzerine Hz. Ali: Bu Allah'ın emri ve hükmüdür, dedi¹¹³ ve şu âyeti okudu: "Rabbin, sadece ona ibadet etmeni emretti..."¹¹⁴

Hız. Ali ile yaşlının diyalogundan hareketle İbnü'l-Hümâm, insanın işle-
rinde zorunlu bir kaza ve kaderin bulunmadığını ifade etmektedir. Kaza ve
kaderin bir şeyin meydana geleceğine hükmetme anlamında olabileceğini de
yine bu diyalogdan yola çıkarak cevaplamakta ve bunun da ya kelam sıfatına
ya da ilim sıfatına ait olacağını ve her iki sıfatın da bir şeyin meydana geli-
şinde bir etkisinin olmadığını belirtmektedir. Özellikle ilim sıfatının kulun ih-
tiyari işlerinde tesirinin olmadığını güneş tutulması örneğinden hareketle
ortaya koymaktadır. Şöyle ki, güneş tutulmadan önce tutulacağını tespit
edilmesi mümkündür. Vakti geldiğinde ve güneş tutulduğunda hakkındaki
önceki bilgimiz onun tutulacağında etkisizdir. Aynı şekilde Allah'ın ezeli il-
mine uygun olarak meydana gelen kulun fiilleri de kulun ihtiyarı ve kesbiyle
meydana gelir. O'nun ilmi olacak şeylerin tamamını olacak diye kuşatması-
dır. Bu ilim fiil anında kulların ihtiyarını ve fiile olan azimlerini ortadan kal-
dırmaz. Kaza ve kaderle levh-i mahfuzdaki yazının varlığı kastedildiğinde de
bu yazı Ebû Hanîfe'nin de belirttiği gibi kulun işlerine tesiri yoktur. Levh-i
mahfuz'daki yazı hükmi değil vassıdır. Yani olmuş, bitmiş ve kesin hükme
bağlanmış değil, kulun ihtiyarına göre şekillenecek olan bir yazıdır.¹¹⁵

İbnü'l-Hümâm Hz. Âdem ile Hz. Musa arasında geçen tartışmada Hz.
Âdem'in 'yaratılmamdan önce Allah'ın benim üzerime yazdığı bir işten dolayı
mı beni kınıyorsun?'¹¹⁶ ifadesindeki 'Allah'ın yazması' ibaresini meydana ge-
lenin anlatılması olarak yorumlar ve bu yazmanın hükmi değil vassı olduğunu
belirtir.¹¹⁷

Üçüncü olarak kaza ve kaderden kastedilen bildirme anlamındadır.
"...Biz onun (Lut'un karısı) geride kalanlardan olmasını takdir ettik."¹¹⁸ "Biz,
kitapta İsrailoğullarına, 'yeryüzünde muhakkak iki defa bozgunculuk yapacak-
sınız ve büyük bir kibre kapılarak böbürleneceksiniz' diye bildirdik"¹¹⁹ âyetle-
rindeki kaza ve kader kelimeleri bildirme anlamında olup ilim sıfatına ait-
tir.¹²⁰

¹¹³ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müsâyere*, 133; İrfan Abdülhamid, *İslâm'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, çev. Mustafa Saim Yeprem (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 271-272.

¹¹⁴ el-İsrâ 17/23.

¹¹⁵ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müsâyere*, 136-137; İbn Hümam es-Sivasi, *Kitabu'l-müsâyere*, 54-55.

¹¹⁶ Buhârî, "Kader", 11, "Tevhid", 37, "Enbiya", 31; Müslim, "Kader", 13.

¹¹⁷ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müsâyere*, 137-138; Kemâl İbn Şerîf, *Kitâbu'l-Müsâmere*, 137-138; Güneş, *İbnü'l-Hümam'ın Kader Anlayışı*, 123-124.

¹¹⁸ el-Hicr 15/60.

¹¹⁹ el-İsrâ 17/4.

¹²⁰ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müsâyere*, 134; Kemâl İbn Şerîf, *Kitâbu'l-Müsâmere*, 134.

İbnü'l-Hümâm bu hususta Bedrüddîn Muhammed et-Tüsterî (ö. 732/1332) ile bir Yahudi arasında geçen diyalogu zikreder. Yahudi şöyle bir soru sorar:

“Ey din âlimleri! Dininizin bir zimmisiyim,
Yolunu şaşırđı, açık bir hüccetle ona yol gösterin.
Sizin iddianıza göre Rabbim küfrüme hükmettiğinde,
Benden bundan başkasına razı olmadı, bir çare yolu gösterin?”

Tüsterî, Yahudi'nin bu sorusuna şöyle cevap verir: “Allah'ın küfrü kaza etmesi, ileride açıklanacak bir sırrı olarak ezeli ilmiyle bilmesidir. Bundan sonra ilmine uygun olarak bunun ortaya çıkışı ezeli kudretiyle kulun yapacağını bildiği içindir.” İbnü'l-Hümâm, Tüsterî'nin Yahudi'ye verdiği cevabın özetinin Allah'ın kâfirin küfrünü kaza etmesinin anlamının O'nun eşyayı bilmesi olduğunu belirtir.¹²¹ Allah'ın kazasının ilim sıfatına dönmesi daha uygun olup bunun bildirilmesi ise kelim sıfatıyla olmaktadır. Her ikisinin de kulların fiilleri üzerinde bir etkisi yoktur.¹²²

İbnü'l-Hümâm kaza ve kader meselesini Allah'ın mutlak ilmi ile temellendirerek meseleyi anlaşılır hale getirir. Kaza ve kader insandan azim ve ihtiyarı nefyetmez. İnsan azmi, iradesi ve gücüyle beraber fiillerini meydana getirir.¹²³

İbnü'l-Hümâm'ın kaza ve kader hakkındaki görüşlerinin Mâtürîdî'nin görüşleriyle paralel olduğu görülmektedir. Mâtürîdî kaza-kader ve irade meselesinin kulların fiilleriyle alakalı olduğunu belirtmekte ve kaza kelimesinin yaratma, bildirme, haber verme ve yapıp tamamlama anlamlarına gelebileceğini ifade etmektedir. Ancak yapıp tamamlama anlamına gelen kavramın Allah için kullanımının câiz olmadığını çünkü O'nun bir işle meşgul olması yahut O'na yapıp bitirmek gibi bir fiil nispet edilmesi doğru değildir. Bunu yarattığı şeyin oluşum sürecini sona erdirmek gibi mecâzî anlama hamledilmesinin daha doğru olacağını belirtir. Kaderi ise birincisi bir şeyin oluşumu açısından sahip olduğu konum ve değer; ikinci olarak da bir şeyin oluşacağı zaman ve mekânı, hak ve batıl oluş vasfını, meydana getireceği mükâfat ve cezaı belirlemek olarak iki kısımda değerlendirir.¹²⁴

¹²¹ İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müsâyere*, 135; Kemâl İbn Şerîf, *Kitâbu'l-Müsâmere*, 135; İbn Hümam es-Sivasi, *Kitâbu'l-müsâyere*, 54.

¹²² İbnü'l-Hümâm, *Kitâbu'l-müsâyere*, 134; Kemâl İbn Şerîf, *Kitâbu'l-Müsâmere*, 134. Güneş, İbnü'l-Hümâm'ın Kader Anlayışı, 124.

¹²³ Şerafeddin Gölçük, “el-Musayere'den Bazı Tespitler”, *Kemâleddin İbn-i Hümâm'ın Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği Sempozyum Tebliğleri* (Sivas: Kemaleddin İbn-i Hümâm Vakfı Yayınları, 1993), 97-98.

¹²⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 395-396; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* Açıklamalı Tercüme, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İSAM Yayınları, 8. Basım, 2016), 458-461.

Mâtürîdî kaza, kader, yaratma ve irade konusunda hiç kimsenin mazereği olamayacağını üç açıdan izah eder. Birincisi, Allah 'kaza etti, halk etti, takdir etti, irade eyledi' gibi kavramlardan dolayı insanlar seçtiklerine ulaşır ve tercih ettiklerini gerçekleştirebilirler. İkincisi, Allah'ın takdirinde bulunan durumların hiçbirisi insanları fiillere yöneltmez, sevk etmez ve zorlamaz. Aksine kaza ve kader diye bir şey olmasaydı yine de insanlar sahip oldukları konumu koruyacak ve onlardan fiiller meydana gelecekti. Kaza ve kader insanları fiilen zorlama altına sokmamış ve hiçbir realiteyi onlardan uzaklaştırıp erişilmez hale getirmemiştir. Çünkü herkes kendisini özgür, tercihte bulunan hem yapabilen hem de onu terk edebilen muktedir olarak bilir. Üçüncüsü de insanlar eylemde bulunurlarken o fiilleri kaza ve kaderden dolayı yaptıkları hissine kapılmazlar. Sonuç olarak Mâtürîdî bu meselede her mükellefin kendisini fail, yaptıklarına güç yetirebilen ve yaptıklarının zıddına da muktedir olduğunu hissettiğini ve bunu da benliğinde taşıdığını belirterek psikolojik yöne vurgu yapar.¹²⁵

SONUÇ

İbnü'l-Hümâm, her şeyin yaratıcısının Allah olduğunu ve bu anlamda insanı da insana ait olan her şeyi de yokluktan varlığa çıkarmanın O olduğunu kabul etmektedir. Bunu da hem Kur'ân ve hadis hem de akli delillerden yola çıkarak ispatlamaktadır. Ancak insanın fiillerinin kaynağı olan irade de her şeyin yaratıcısının Allah olduğundan bahseden âyetlerin içerisine dâhil edildiğinde, insanın özgürlüğünü temellendirebilmenin aklen sıkıntıya gireceği düşüncesinden hareketle bu tür âyetlerin kapsamından insanın azminin çıkarılması yani tahsise gidilmesi gerektiğini söylemektedir. Böylece fiiller insana ait kılınmakta ve denenmenin, sevap ve cezanın ve neticede de cennet ve cehennem varlığının gayesi ortaya konulmaktadır.

İnsanın kendi fiillerini meydana getiren fail olduğunu kesb ve azm kavramlarından yola çıkarak ortaya koymaya çalışan İbnü'l-Hümâm, Allah'ın, kulun fiillerini iradesine, tercihine göre hareket ederek fiilleri yarattığını, kulun da bu yaratılan fiilleri kesbederek kendisine ait kıldığını belirtmiştir.

O'na göre, Allah'ın insanın irade ve tercihine müdahalesi olmadığı gibi kesbine de müdahalesi olmaz. Yani kesb yaratılmamış olup insana ait olan bir durumdur. Fiillerin iyi-kötü, güzel-çirkin diye nitelenmesi Allah'ın onları yaratması açısından değil, insanın eyleme dönüştürüp işlemesindedir. Allah'ın yaratıcı olması insanın zorunlu olmasını gerekli kılmaz. İnsan sonucunda ödül-ceza, cennet-cehennem, imtihan olan bir fiile karşı güç yetirir kılınmıştır. Allah hiçbir kulu gücünün üstünde bir şeyle sorumlu tutup sonucunda da hesaba çekmez. Bu hem âyetlerden hem de akıl ve hikmet açısından

¹²⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 398-399; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd Açıklamalı Tercüme*, 463-464.

böyledir. İnsan güç sahibi olup sorumluluk boyutu aletlerin selameti ve sebeplerin uygunluğuna bağlıdır. Bu da fiilden öncedir. Yani insanın mükellef olabilmesi için öncelikle bilkuvve bir güce sahip olmalıdır. Daha sonra fiili işlerkenki istitâatı ise fiili işleme anında yaratılmaktadır.

İbnü'l-Hümâm kaza ve kaderi Allah'ın bir şeyi yaratması, bir şeyin meydana geleceğine hükmetmesi veya bildirmesi anlamlarına gelecek şekilde üç kısımda ele alıp değerlendirmektedir. Her üç anlamın da ilim ve kelam sıfatına dayandığını belirtmekle hem ilim hem de kelam sıfatında kulların eylemlerine tesir eden bir durumun olmadığını ortaya koymaktadır. Eğer kaza ve kader aksi şekilde anlaşılırsa bu durumda imtihanın, hesabın, cennet ve cehennem hiçbir anlamı kalmaz.

Özetle İbnü'l-Hümâm insanın özgür olduğunu ortaya koyarken genelde mezhebi Mâtürîdiyye ile aynı görüşleri paylaşmakla birlikte özellikle insanın azminin/iradesinin Allah'ın her şeyin yaratıcısı olduğunu belirten âyetlerin kapsamının dışında bırakılması gerektiğini açıkça söyleme cesaretini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Abdülhamid, İrfan. *İslâm'da İ'tikadî Mezhepler ve Akaid Esasları*. çev. Mustafa Saim Yeprem. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Altıntaş, Ramazan. "Kelâmî âyetleri Anlamada Okuma Yöntemi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (Sivas 1996), 103-110.
- Aydın, Ömer. *Kur'an Işığında Kader ve Özgürlük*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.
- Bağdâdî, Abdülkâhir. *el-Fark beyne'l-fırak*. thk. M. Muhyiddin Abdülhamid. Kahire: Matbaatü'l-Medenî, ts.
- Beyâzîzâde, Ahmed Efendi. *İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: İFAV Yayınları, 4. Basım, 2014.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitâbu't-ta'rifât*. Beyrut: Matbaatü Lübnan, 1985.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *Kitâbü'l-irşâd*. thk. M. Yusuf Musa-Ali A. Abdülhamid. Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1369/1950.
- Çağrı, Mustafa-Hökelekli, Hayati. "İrade". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/380-384. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Ebü Hanîfe, İmam-ı Azam. *el-Fıkhü'l-ekber* (İmam-ı Azamın Beş Eseri içinde. çev. Mustafa Öz). İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Ebü Hanife, İmam-ı Azam. *el-Vasiyye* (İmam-ı Azamın Beş Eseri içinde. çev. Mustafa Öz). İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım, 1992.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *el-Luma' fı'r-red alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*. tsh. Muhammed Emin ed-Dannâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2. Basım, 2012.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfi'l-musallîn*. thk. Helmut Ritter. Beyrut: Dâru'n-Neşr, 4. Basım, 2005.
- Gazzâlî, Ebü Hâmid. *el-İktisâd fi'l-î'tikâd*. thk. İnsâf Ramazan. Beyrut: Dâru'l-Kuteybe, 1423/2003.
- Gazzâlî, Ebü Hâmid. *İhyâu ulûmi'd-Dîn*. çev. Ahmet Serdaroğlu. 4 Cilt. İstanbul: Bedir

Yayınevi, 2002.

- Gölcük, Şerafettin. *Bâkallâni ve İnsanın Fiilleri*. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Gölcük, Şerafettin. "el-Musayere'den Bazı Tespitler". *Kemâleddîn İbn-i Hümâm'ın Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği Sempozyum Tebliğleri*. Sivas: Kemaleddin İbn-i Hümam Vakfı Yayınları, 1993.
- Güneş, Kamil. *İbnü'l-Hümâm'ın Kader Anlayışı*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, 1993.
- Harputî, Abdüllatif. *Kelâm Tarihi*. sad. Muammer Esen. Ankara: Araştırma Yayınları, 2014.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyin Ahmed. *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*. thk. Abdusselam Muhammed Harun. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fıkr, 1399/1979.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed. *el-Fasl: Dinler ve Mezhepler Tarihi*. çev. Halil İbrahim Bulut. 3 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2000.
- İbn Kutluboğa, Kâsım. *Hâşiyetü'l-müsâyere* (Kitâbü'l-Müsâmere ile birlikte). İstanbul: Çağrı Yayınları, 1400/1979.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn. *Kitâbü'l-müsâyere* (Kitâbü'l-Müsâmere ile birlikte). İstanbul: Çağrı Yayınları, 1400/1979.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâleddîn. *el-Müsâyere fi ilmi'l-keîâm*. haz. M. Muhyiddin Abdülhamid. Mısır: el-Mektebetü'l-Mahmûdiyye, ts.
- İbnü'l-Hümam es-Sivasi, Kemaleddin. *Kitabu'l-musayere*. çev. Harun Işık. Kayseri: Kimlik Yayınları, 2017.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed. *el-Keşf an menâhici'l-edille fi akâidi'l-mille*. thk. Ahmed Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- İbnü'l-Şerîf, Kemâl. *Kitâbü'l-müsâmere*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1400/1979.
- İsfehânî, Ragıb. *el-Müfredât fi garibi'l-Kur'ân*. thk. M. Seyyid Kilânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Kâdî Abdülcebbar, Ahmed. *Şerhu'l-usûli'l-hamse: Mu'tezile'nin Beş İlkesi*. çev. İlyas Çelebi. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Kâdî Abdülcebbar, Ahmed. *Tenzihu'l-Kur'ân ani'l-metâin*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Hadîs, ts.
- Kâdî Abdülcebbar, Ahmed. *el-Muhtasar fi usûli'd-dîn* (Resâilü'-adlve't-tevhîd içinde). thk. Muhammed Amârâ. 2 Cilt. Beyrut: Dâru's-Şurûk, 2. Basım, 1408/1988.
- Kahraman, Hüseyin. "Cüveynî'de İnsan Özgürlüğü: Nedensellik Açısından Bir Değerlendirme". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2016), 43-62.
- Koca, Ferhat. "İbnü'l-Hümâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/87-90. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Lâmişi, Ebu's-Senâ Mahmûd b. Zeyd. *et-Temhîd li kavâidi't-tevhîd*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2007.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-tevhîd*. thk. Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi. İstanbul: Mektebetü'l-İrşâd, 1428/2007.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd -Açıklamalı Tercümesi-*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İSAM Yayınları, 8. Basım, 2016.
- Namlı, Abdullah. "Sadruşşeria ve İbnü'l-Hümâm'a Göre Cüz'î İradenin Yaratmanın Konusu Olup Olmadığı Meselesi". *Kader* 18/1 (2020), 152-176.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât. *el-Umde fi'l-akâid*. thk. Temel Yeşilyurt. Malatya: Kubbealtı

- Yayıncılık, 2000.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn. *Tebşîratü'l-edille fî usûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 2004.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn. *Bahru'l-kelâm*. thk. es-Seyid Yusuf Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn. *et-Temhîd li kavâidi't-tevhîd*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2007.
- Özarslan, Selim. *Mâtürîdî Kelâmcısı İbn Hümâm'ın Kelâmî Görüşleri*. Elazığ: Hilal Matbaacılık, 2002.
- Özarslan, Selim. "Osmanlı Döneminde Yaşamış Matürîdî Kelâmcısı İbn Hümâm'ın Allah Anlayışı". *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. ed. Mehmet Fatih Gökçek. Ankara: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Özler, Mevlüt. *İslam Düşüncesinde Tevhid*. İstanbul: Nûn Yayıncılık, 1995.
- Sâbûnî, Nureddîn. *el-Bidâye fî usûli'd-dîn*. thk. Bekir Topaloğlu. Ankara: DİB Yayınları, 5. Basım, 1995.
- Semerkandî, Şemsüddîn. *el-Mu'tekâd li i'tikâdi ehli'l-islâm*. thk. İsmail Yürük-İsmail Şık. Ankara: Araştırma Yayınları, 2011.
- Subkî, Tâcuddîn. *es-Seyfu'l-meshûr fî şerhi akîdeti Ebî Mansûr*. thk. Mustafa Saim Yeprem. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Şehristânî, Abdülkerîm. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Abdülaziz Muhammed el-Vekil. 3 Cilt. Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1387/1968.
- Şehristânî, Abdülkerîm. *Mefâtihu'l-esrâr ve mesâbîhu'l-ebrâr*. thk. Muhammed Ali Azerşeb. 2 Cilt. Tahran: Mîras-ı Mektûb, 2008.
- Şehristânî, Abdülkerîm. *Nihâyetü'l-ikdâm fî ilmi'l-kelâm*. thk. Ahmed Ferid el-Mezidi. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.
- Taftazânî, Sa'düddîn Ömer. *Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi -Şerhu'l-Akâid-*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 9. Basım, 2017.
- Tehânevî, Muhammed Ali. *Keşşâf-u istilâhâtü'l-fünûn ve'l-ulûm*. thk. Ali Dahrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Türker, Ömer. "İlâhî Fiillerin Nedenliliği Sorunu: Gazzâlî'nin Meseleye Yaklaşımı ve Katkısı". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 17 (2007), 1-24.
- Watt, W. Montgomery. *İslâmın İlk Dönemlerinde Hür İrade ve Kader*. çev. Arif Aytekin. İstanbul: Bereket Yayınları, 2011.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Sait. *Mâtürîdî ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*. İstanbul: MEB Yayınları, 1992.
- Yeprem, Mustafa Saim. *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*. Ankara: TDV Yayınları, 2016.